

Medeltida kyssar i Lönsås

RAÄ 46
Lönsås kyrka
Lönsås socken
Motala kommun
Östergötlands län

Marie Ohlsén

Medeltida kyssar i Lönsås

Innehåll

Sammanfattning	2
Inledning	4
Lönsås socken och kyrka	4
Fornlämningar och tidigare arkeologiska undersökningar	7
Syfte och frågeställningar	9
Metod och dokumentation	9
Resultat och tolkning	11
Referenser	17
Tekniska uppgifter	18
Bilaga 1. Osteologisk analys	20
Bilaga 2. Murbruksgenomgång	28
Bilaga 3. Utdrag ur Fornvännen nr 3 1999	31
Bilaga 4. ¹⁴ C-datering	40
Bilaga 5. Ritningar	41
Bilaga 6. Fyndlista	49

Omslagsbild: Paxtavlan från Lönsås i naturlig storlek. Foto Helena Törnqvist.

Ö S T E R G Ö T L A N D S L Ä N S M U S E U M
A V D E L N I N G E N F Ö R A R K E O L O G I

Box 232 • 581 02 Linköping • Tel 013 - 23 03 00 • Fax 013 - 12 90 70
info@ostergotlandslansmuseum.se • www.ostergotlandslansmuseum.se

Sammanfattning

Östergötlands länsmuseum utförde en arkeologisk förundersökning i samband med schaktning för VA-ledning och installation av en toalett i Lönsås kyrka. Förundersökningen utfördes i etapper under sommaren, hösten och vintern 1998.

VA-schaktets längd uppgick till ca 40 m och det öppnades i den västra kyrkogårdsgången. Schaktet placerades från den södra kyrkväggen och fortsatte i grusgången åt väster, förbi kyrkogårdsmuren, och vidare till avsedd plats för en avloppstank vid bilparkeringen. Inne i kyrkan öppnades ett mindre schakt, i långhusets sydvästra del, för installation av en toalett. VA-ledningen kom att tunnlas under den södra kyrkgrunden.

I samband med schaktningsarbetena framkom flera intakta skelettgravar. De återfanns på ett djup av ca 1-1,50 m. En bedömning av skeletten avseende ålder utfördes i fält. Samtliga ben in situ återbegravdes på respektive gravplats. En mycket stor mängd med, sedan tidigare omrörda, skelettdelar framkom vid schaktningarna. Dessa samlades ihop och återbegravdes längs den södra kyrkväggen utan vidare arkeologisk/osteologisk åtgärd.

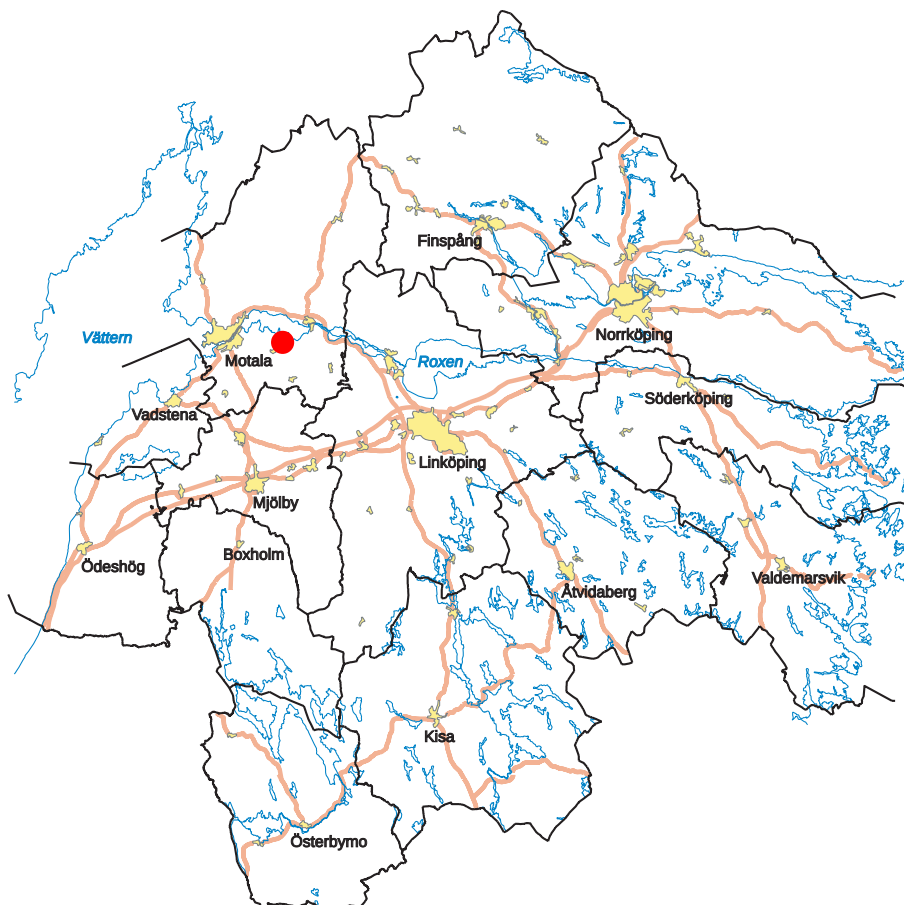
Invid den södra kyrkväggen fanns flera större depåer/samlingar av skelettdelar. I anslutning till dessa, ca 0,60 m ut från kyrkväggen och på ett djup av 1,20 m under marknivån,

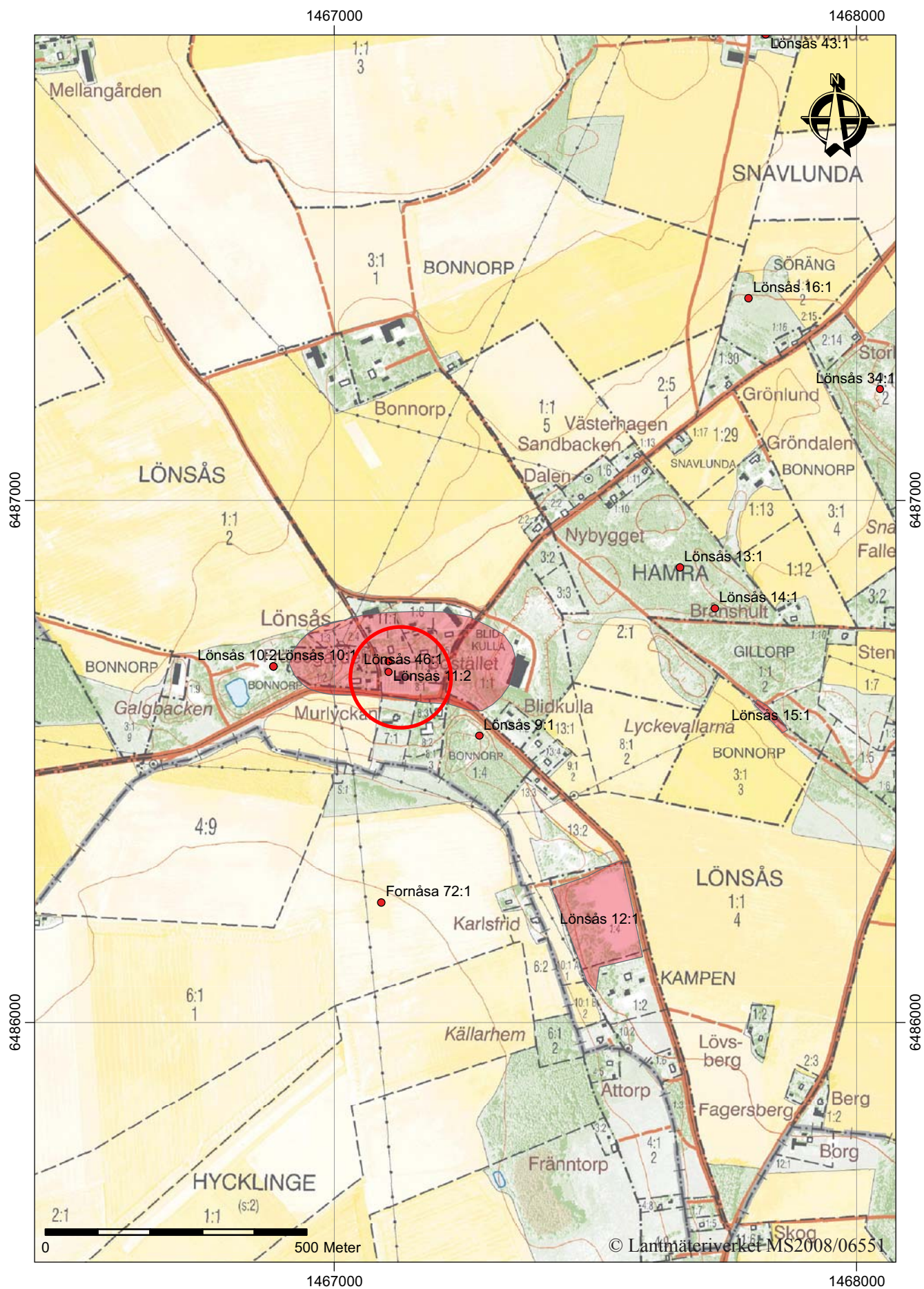
framkom en relieftavla. Relieftavlan är tolkad som en skulptur och motivet föreställer Kristi korsfästelse. Den är daterad till åren kring 1300. På tavlan finns runor och latinska bokstäver inristade. Paxtavlan kunde inte knytas till någon enskild grav eller annan konstruktion. I skrivande stund är det den enda bevarade i Sverige.

Inne i kyrkan, på platsen för toaletten, framkom vid schaktningen en intakt grav. Skelettdelarna undersöktes av osteolog som konstaterade att de tillhört en man. På mannens lårben låg två kranier, ett mans- och ett kvinnokranium. De tre individerna kan ha varit släkt med varandra. I samband med toalettinstallationen utfördes även en murverksdokumentation av toalettutrymmets västra vägg.

I övrigt framkom murar i schakten på kyrkogården utanför den södra kyrkväggen. De var uppbyggda av natursten som murats med kalkbruk. De har troligen utgjort grunderna till ett vapenhus eller den södra korsarmen. I den västra delen av VA-schaktet fanns en nedgrävning fylld med större stenar omgärdade av småsten och grus. I samband med förundersökningen påträffades även kistspik, knappnålar, yngre rödgods och fajans.

Marie Ohlsén
avdelningschef

Figur 2. Utdrag ur digitala Fastighetskartan med undersökningsområdet markerat. Skala 1:10 000.

Inledning

Östergötlands länsmuseum utförde en arkeologisk förundersökning i samband med schaktning för VA-ledning och installation av en toalett i Lönsås kyrka. Förundersökningen utfördes i etapper under sommaren, hösten och vintern 1998. Den genomfördes efter beslut från Länsstyrelsen Östergötland.

VA-schaktet utgick från den södra kyrkväggen och fortsatte i grusgången åt väster, förbi kyrkogårdsmuren, och vidare till avsedd plats för en avloppstank vid bilparkeringen. Inne i kyrkan öppnades ett mindre schakt, längs den södra kyrkväggen, för installation av en toalett. VA-ledningen tunnades under den södra kyrkgrunden. Schaktets längd uppgick till ca 40 m och dess bredd varierade mellan 0,70 och 1,50 m.

Uppdragsgivare var Fornåsa Pastorat vilka även svarade för de arkeologiska kostnaderna. Ansvarig för förundersökningen samt rapportarbetet är under-tecknad. Periodvis medverkade vid förundersökningen även antikvarierna Viktoria Björkhager och Ann-Charlott Feldt.

Lönsås socken och kyrka

Lönsås socken tillhör Bobergs härad och ligger i övergången mot Östergötlands norra skogsbygd. Socknen gränsar i norr mot sjön Boren. Den omges även av Brunneby, Klockrike, Fornåsa och Ekebyborna socknar. Den östra och sydöstra delen av socknen består av en långsträckt grus- och sandås. På denna ås ligger Lönsås by och kyrka, vars tornprofil höjer sig mäktigt över det omgivande landskapet. Lönsås kyrkomiljö, K21, är utvärderad som kulturhistorisk värdefull miljö i kulturminnesprogrammet för Östergötland (Länsstyrelsen Östergötland 1983). Dagens kyrka är orienterad i öst-västlig riktning. Den består av ett rektangulärt långhus med tresidigt avslutat korparti. Ett sidoställt torn finns i väster med en kraftig strävpelare i väster. En sakristia finns placerad mellan tornet och västra långhusgaveln. Merparten av kyrkan är uppförd av gråsten dock med undantag för de medeltida delarna som till övervägande del består av kalksten. På kyrkogårdens nordvästra del ligger den medeltida tiondeboden, som nu används för olika församlingsverksamheter. Byggnaden har en rektangulär grundplan med ingång från öster. Själva dörröppningen är rundbågig (Kyrko- och kyrkogårdsinventering, ÖLM).

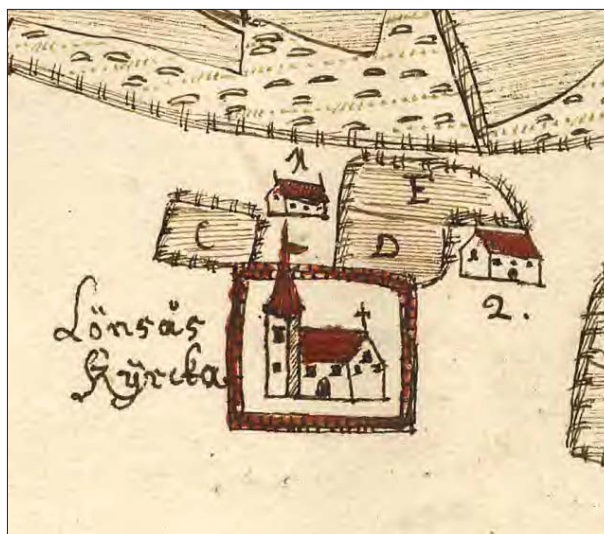
Lönsås är en medeltida socken och nämns första gången år 1361 (*Lönsaas*) i en köpehandling rörande en fjärdedels attung jord. Namnet Lönsås har en synnerligen enkel förklaring och åsyftar den ås som byn och kyrkan är placerad på. Åsen har troligen en gång i tiden varit kraftigt lönnbeväxt. Av denna natur har namnet Lönsås uppstått (Ortnamnsarkivet 1999).

En mycket livskraftig sägen i trakten, upptecknad första gången på 1760-talet av Broocman, omtalar en prins vid namn Löndevåld. Denna prins anlade en stad uppe på åsen och uppkallade den efter sig, Löndevåldsås. Han såg även till att en kyrka byggdes. Staden hade kullerstensbelagda gator, två torg (det ena kallades kyrktorget) och en kungsgård. Kyrktorget var placerad öster om kyrkan och kring detta låg de största byggnaderna och kungsgården. Namnen på stadens gator fanns ännu i minnet hos ortsbefolkningen när Broccmans uppteckning skedde: kyrkogatan, dödekryparegatan, körsaktagatan, högatan, blåsvädersgatan, murgatan och prästgatan. I kungsgården skall, enligt sägnen, kung Valdemar I periodvis ha vistats. Staden Lönsås förstördes till sist av Magnus Ladulås i heta strider med lokala stormän. Prins Löndevåld själv skall ligga begravnen under en sten i vapenhuset, strax intill kyrkdörren (Broocman 1972 s.151 ff).

*Det känns rätt sorligt att man ej fått gå
Dödekryparegatan någon gång i ände.
Körsaktagatan ville man ha färdats på
I lagom fart så inget farligt hände.
På Körketorget skulle man ha velat stå
Och skvallra lite grand med någon man kände.*

*Den stad jag drömmer om är Löndevåldsås,
Där konung Löndevåld klokt valde att regera.
Den låg där den med skepp från Boren kunde nås
Och ändå mitt i slättens feta lera.
-Med svärd och brand kom Magnus Ladulås,
Och efter hans besök fanns staden inte mera.*

Ragnar
(Ur ÖC 24/11 1975)

Figur 3. Utsnitt ur karta från 1642, visande Lönsås medeltida kyrka.

I tidningsartiklar rörande Lönsås berättar lokalbefolkningen att man på ca 6 tums (ca 15 cm) djup funnit medeltida kullerstengator norr och öster om kyrkan. Söder om kyrkan i den forna sjöbotten har sporrar och vapen, skeppsvrak och båtkölar påträffats. Även guldmynt, solvisare och eksyllar ska ha sett dagens ljus (ÖLM arkiv).

Även Anton Ridderstad (1917) skriver om Lönsås och enligt honom omnämns en kyrkoherde redan år 1385. Han berättar vidare om sägen där en prins eller kung ingår vid namn Löndevåld. Prinsen skulle ha sett till att kyrkan uppfördes på åsen. Kyrkan skulle vara huggen i kalksten med en längd av 19 m från och med koret ned till tornmuren samt ha en bredd av 5,6 m. Den mellersta delen verkar ha varit äldst och därefter ska den västra delen med tornet vara tillbyggd (före ombyggnaden 1776). I äldre tider ska det ha funnits en sjö på Hycklinge ägor, dvs söder om kyrkan. En eksyml från kungens bryggghus skall ha påträffats vid dessa marker på 1700-talet (Ridderstad 1917:237ff).

I kyrkobeskrivningen över Lönsås anges att den medeltida kyrkan uppfördes under tidigt 1100-tal. Den var uppbyggd av tuktad kalksten och bestod av ett långhus med ett lägre kor med absid. Delar av den medeltida kyrkan finns kvar i den nuvarande kyrkans södra vägg, räknat från västgaveln, i västra långhusväggen och i tornbyggnaden. Det medeltida murverket i torn och långhus ligger inte i förband, vilket tyder på att tornet tillkommit efter att långhuset uppförts. Tornets medeltida murverk med utstrukna fogar och kvaderritsningar tyder på att tidsskillnaden inte kan vara alltför stor. Tornet har vid något tillfälle försetts med en kraftig strävpelare på den västra sidan. En rundbågig sydportal, kyrkans tidigare huvudingång, påträffades vid reparationer 1966. Till denna ingång hörde en vacker smidesornerad trädörr vilken fortfarande förvaras i kyrkan. Dörren är daterad till sent 1100-tal (Cnattingius 1971; Kyrko- och kyrkogårdsinventering, ÖLM).

Den romanska kyrkan kom att byggas om under medeltid och förses med ett nytt rakslutet kor och sakristia. Så småningom slogs även valv i långhuset, sannolikt under 1400-talet. År 1614 eller 1618 försågs långhuset med korsarmar. En reparation utfördes 1737 och ett vapenhus uppfördes. En utvidgning av kyrkan utfördes under andra hälften av 1700-talet och den nya kyrkan stod färdig 1776. Vid denna utvidgning breddades långhuset mot norr och fick en

Figur 4. Lönsås tiondebod. Foto ÖLM.

Figur 5. Lönsås medeltida kyrkdörr, daterad till sent 1100-tal. Foto Marie Ohlsén, ÖLM.

rektangulär form med tresidigt avslutat kor i öster. Man förstörde även de äldre fönstren samt öppnade upp nya. De slagna valven togs bort i samband med ombyggnationen och ersattes med ett trävalv. Koret förändrades till en triangulär avslutning. Delar av det fallfärdiga tornet revs och tornspiran togs ned och ersattes med en ny. Det nya tornet stod färdigt 1799. Klockorna, vilka var upphängda i en klockstapel sydost om kyrkan, hängdes upp i tornet (ibid, Ridderstad).

Under slutet av 1700-talet tillkom orgelläktare och orgel, den senare tillverkad av Per Schiörlin (1736-1815). År 1804 färdigställde östgötakonstnären Pehr Hörberg en altartavla. En mycket hårdhänt renovering av kyrkan utfördes år 1869. Vid detta tillfälle

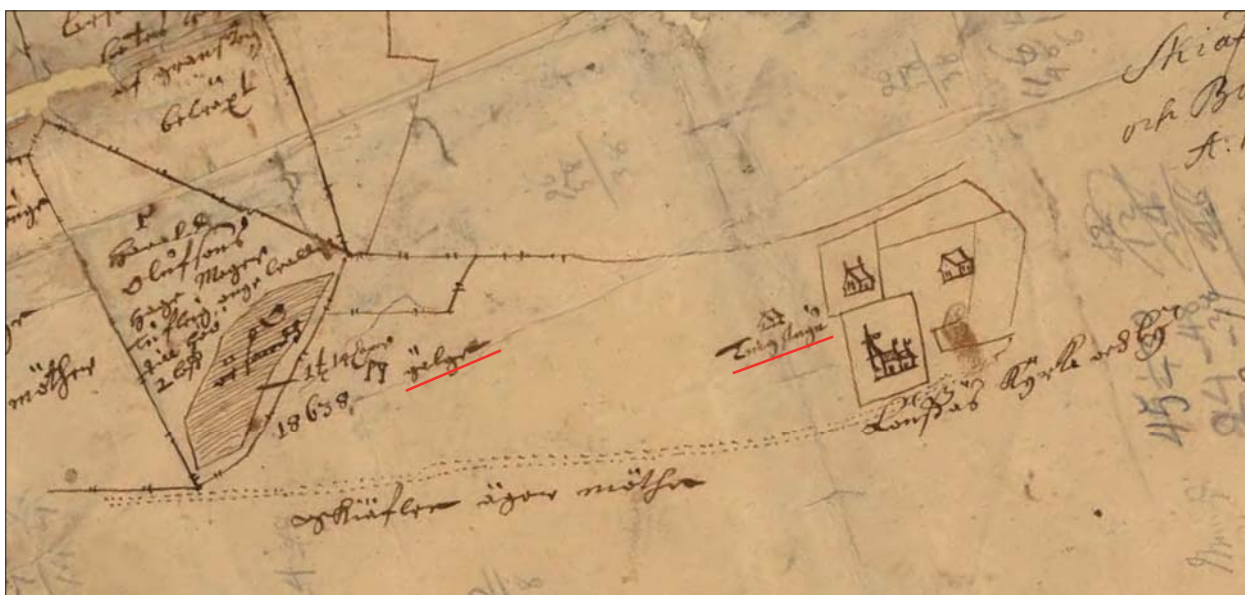
målades interiören om i enbart vitt och guld. Mellan åren 1939-40 utfördes en restaurering av kyrkan varvid de ursprungliga färgerna från 1700-talet togs fram. Kyrkan genomgick även en yttre och inre restaurering år 1966-67 (Cnattingius 1971; Kyrko- och kyrkogårdsinventering, ÖLM).

Under året 1998 genomfördes den senaste renoveringen av Lönsås kyrka. Under detta år kom fasaden att putsas om och en invändig toalett att installeras längs den södra kyrkväggen.

Kyrkogården var under medeltiden koncentrerad kring kyrkobyggnaden och dess omfattning var förhållandevis liten. Inga synliga lämningar från denna period syns ovan mark. Dock har de arkeologiska observationer som gjorts vid flera olika undersökningar

Figur 6. Lönsås kyrka från sydväst. Foto Kyrkogårdsinventeringen, ÖLM.

Figur 7. 1695 års arealavmätningsskarta med galgen och tingstugan markerade väster om kyrkan.

bringat ljus över de äldre skedena av kyrkogårdens utbredning och disposition. Den kalkstenskista av medeltida typ som framkom 1950 längs den södra långhusväggen och undersöktes 1958 visar på användandet och placeringen av gravtyper på kyrkogården (ÖLM arkiv). En mur som tolkats som en del av en äldre bogårdsmur undersöktes på 1990-talet vid arbeten intill tiondeboden (Skoglund, 1996). Detta visar att den äldre kyrkogården någon gång haft en muromgärdning och att denna mur utvidgats under ett senare skede. De äldre kartmaterialen visar dock flera olika storlekar på kyrkogården. Under 1600-talet tycks kyrkogården sträcka sig längre åt norr än vad den gör under 1800-talet då kyrkogården tycks ha minskat och när dikt an mot tiondeboden. På Häradsekonomiska kartan från 1868-77 går kyrkogårdsmuren i en vid både norrut och får därmed samma proportioner som på 1600-talet med en annan form (Kyrko- och kyrkogårdsinventeringen, ÖLM).

Fornlämningar och tidigare arkeologiska undersökningar

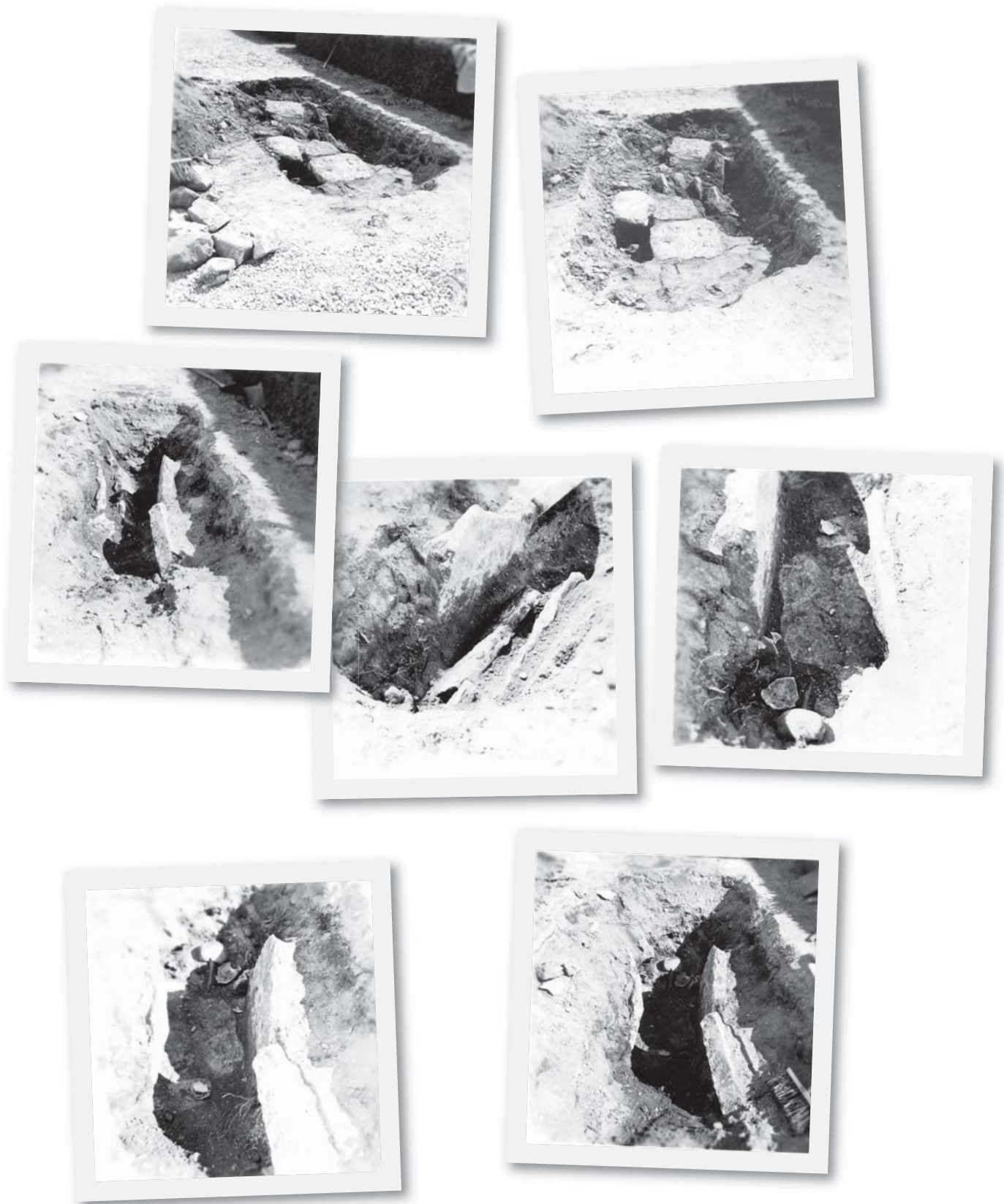
I fornminnesregistret benämns Lönsås by RAÄ 46, plats med tradition. Detta åsyftar historien om prins Löndevåld. I närområdet till Lönsås kyrka finns flera registrerade fornlämningar. Strax väster om kyrkan finns RAÄ 10 markerad och benämns som galgbacke. Vid grustäkt på platsen har flera fynd av skelettdelar gjorts. Delarna har legat i gruset, endast några decimeter under markytan (FMIS). De historiska kartorna stödjer detta då ett område på en 1700-talskarta är markerad som "Gammal tings- och executionsplats". Noggrannare bevis för galgbacken ger 1695 års are-

alavmätningsskarta där galgen t o m är utritad och ett hus där tinget sammanträdde är utmarkerad. Lönsås har därmed tjänat som tingsplats under medeltid och framåt. Det första omnämnandet är från år 1507 (eller 1517). Enligt häradets domböcker omnämns Lönsås även som tingsplats mellan åren 1601 och fram till 1691. Efter 1691 övergick denna verksamhet till Husbyfjöl, nuvarande Borensberg (Andersson 1965).

Norr om kyrkogårdsmuren ligger RAÄ 11, platsen för ett skelettfynd. Fyndet gjordes i samband med en grävning för nedläggning av en vattenledning år 1911. Skelettet uppgavs vara efter en storvuxen individ. Nordost om kyrkan, ca 500 m, har en hållkista (RAÄ 13) legat som numera är bortodlad. Den förstördes omkring 1926 och bestod av 11 hållar. Söder om denna plats finns en fyndplats för skelett och brandgravar, RAÄ 14, registrerat. Lämningarna påträffades i samband med grustäkt (FMIS).

Vid nedläggning av en elkabel på kyrkogården år 1950 påträffades en kalkstenskista 2,45 m söder om kyrkans långhusvägg och mitt för den södra portalen. Kistan var gjord av grova kalkstenshällar med tak- och bottenhällar av samma material. Den låg på ett djup av 0,15-0,25 m under marknivå. Graven undersöktes år 1958 då det konstaterades att kalkstenshällarna var ordnade i en trapetsoid form. I ursprungligt läge påträffades ett barnskelett. Därtill hittades ytterligare två kranier hörande till vuxna individer och ett kranie från ett barn. Inga daterande fynd påträffades men kistkonstruktionen tyder på att den anlagts under tidig medeltid (ÖLM arkiv).

År 1996 utförde Östergötlands länsmuseum en arkeologisk förundersökning runt Lönsås f d tiondebod. Anledningen till förundersökningen var dränerings-

Figur 8. Kalkstenskista söder om långhusväggen. Kistan undersöktes 1958. Foto G Lindqvist, ÖLM arkiv.

arbeten runt byggnaden. Vid undersökningen framkom murrester härrörande från en äldre bogårdsmur (Skoglund 1997).

I augusti 1998 utfördes borrhov för dendroanalys i Lönsås kyrka. Proven togs av Jan Eriksson (Länsstyrelsen Östergötland) och analysen utfördes av Thomas Bartholin vid Nationalmuseet i Köpenhamn. Fyra prov togs i bjälkar i västtornet varav ett fick kasseras. Ett prov togs i en avlastningsbjälke i långhusets västgavel. Två av provena förlägger trädens fällningsår kring 1100 och två prover till 1130-tal (Bartholin 1998). Detta innebär att den medeltida stenkyrkan troligen uppfördes under den första hälften av 1100-talet. Någon gång därefter försågs kyrkan med ett västtorn (Eriksson 1999).

En arkeologisk förundersökning utfördes 2004 inför uppförandet av en enfamiljsbostad inom Lönsås medeltida bytomt. Vid förundersökningen påträffades mörkfärgningar och en orgelbunden stenläggning. Mörkfärgningarna var fyndtomma och bedömdes vara naturliga förändringar i marken. Stenläggningen undersöktes endast ytligt och ansågs utgöra rester från 1700-talsgårdens gårdsplan/bebyggelse, med reservation för att den kan vara en äldre anläggning (Stenvall 2005).

Syfte och frågeställningar

Syftet med den arkeologiska förundersökningen var i första hand att undvika att fast fornlämning berördes av arbetsföretaget. Om mindre ingrepp kom att ske skulle lämningarna undersökas och dokumenteras i syfte att fastställa deras karaktär, omfattning och datering. Till förundersökningen kunde följande frågeställningar knytas:

- Finns det spår av fler kalkstenskistor inom undersökningsområdet?
- Finns det intakta gravar inom schaktsträckningarna och till vilken tid hör i så fall dessa?
- Om intakta skelett påträffas, går det att fastställa deras kön och ålder?
- Finns det några byggnadslämningar inom schaktsträckningen?

Metod och dokumentation

VA-schaktets längd uppgick till ca 40 m och dess bredd varierade mellan 0,70 och 1,50 m (schakt I). Djupet varierade mellan 1,40 och 1,60 m. Schaktet öppnades i den befintliga kyrkogången. Det utgick från den södra kyrkoväggen och fortsatte utanför kyrkogårdsmuren och vidare till avsedd plats för en avloppstank vid bilparkeringen. Invid den södra kyr-

koväggen öppnades ett större schakt, ca 1 x 3 m stort (schakt II). Från detta schakt tunnlades VA-ledningen under kyrkogrunnen. Ovan beskrivna arbete utfördes under sommaren 1998.

Vinkelrätt mot schakt 2 öppnades ett ca 1,2 x 3,80 m stort och ca 1,50 m djupt schakt (schakt III). Det grävdes för att installera en vattenpost för vinter-vatten. Schaktet grävdes i november 1998. Inne i kyrkan öppnades ett mindre schakt (schakt IV) för installation av en toalett. Schaktet var ca 1,50 x 3 m brett och ca 1 m djupt. I schaktbotten framkom ett intakt skelett som omhändertogs för osteologisk analys. I samband med installationen av toaletten utfördes en murverksdokumentation av den västra långhusväggen.

Vid schaktningsarbetet på kyrkogården påträffades flera intakta skelettgravar på ett djup av 1-1,50 m. I så stor utsträckning som möjligt undveks gravarna. I de fall där skelettdelar in situ berördes av markingreppet utfördes en bedömning av skeletten i fält avseende individernas kön och ålder. Skelettdelarna återbegravdes sedan på samma plats som de påträffades. I övrigt framkom en stor mängd med omrörda skelettdelar vilka återbegravdes samlade i schaktet som löpte längs med den södra kyrkväggen. Skelettdelarna genomgick ingen arkeologisk/osteologisk bedömning.

Den paxtavla som påträffades utmed den södra kyrkväggen omhändertogs omedelbart och genomgick en bedömning av läns museets chefskonservator Eva Ringborg. Några dagar efter att den påträffats kördes den upp till Statens historiska museer (SHM) för analys.

De efterföljande analyserna var relativt omfattande och utfördes av flera olika personer. Den osteologiska analysen av skelettet från toalettutrymmet utfördes av Anna Kjellström, vid tillfället doktorand vid Stockholms universitet. Paxtavlan genomgick en mängd olika analyser. För konservering och materialanalys svarade konservering av museiföremål (Atm) Antikvarisk-tekniska avdelningen vid Riksantikvarieämbetet. För genomgång av paxtavlans stilmässiga och konsthistoriska placering i tid svarade Göran Tegnér, SHM. Genomgången av runorna och de latinska majusklerna på paxtavlan utfördes av Helmer Gustavsson, Runverket.

Samtliga arkeologiska arbeten i fält försvårades av ihållande regn och schaktkanter som rasade under sommarhalvåret. Under senhösten och vintern försvårades arbetet av mörker och kyla.

Dokumentationen bestod av översiktplaner, profilritningar och foton.

I avvaktan på slutgiltig fyndfördelning förvaras föremålen på Östergötlands läns museum under accessionsnummer ÖLMC4418.

Ovan t v: Schakt I närmast södra långhusväggen.

Nedan t v: Arbete i schakt I.

Ovan t h: Tunnelarbete genom och under södra långhusmuren.

Mellan t h: Författaren dokumenterar södra långhusmuren.

Nedan t h: Grav 4 i schakt I.

Resultat och tolkning

Schaktet för VA-ledningen öppnades i den västra kyrkogårdsgången, räknat från den västra kyrkogårdsgårdsgrinden och vidare fram till den södra kyrkväggen. Schaktets längd uppgick till ca 40 m och dess bredd varierade mellan 0,70 och 1,50 m. Schaktdjupet uppgick till mellan 1,40 och 1,60 m. Markarbetet stod hela tiden under antikvarisk kontroll. Nedanstående beskrivning utgår från kyrkogårdsgårdsgrinden i väster.

Mellan 0,40 m och 1,90 m framkom en samling med större stenar (A1). De var mellan 0,15 m och 0,40 m stora. Stenarna låg på ett djup av 0,15 m under marknivå. En av stenarna utgjordes av en huggen kalksten. Mellan stenarna fanns rester efter kalkbruk. Stenarna låg i ett skikt i nord-sydlig riktning och utgör troligen rester efter den medeltida kyrkogårdsmuren. Denna raserades när den nuvarande uppfördes.

Från 1,80 m och fram till 6,70 m framkom inga gravar eller konstruktioner. Mellan 6,70 m och 9,00 m fanns ett område (A2) med större stenar, kalkbruk, stenpackning med små stenar, kalkbruk och kulturlager. Området framkom på ett djup om ca 0,20 m under markytan. Kalkbruket tillsammans med mindre kalkstenar var hårt packat längs den södra delen av schaktet. På grund av att så liten del av konstruktionen framkom kunde ingen tolkning ske.

Vid 9,00 m förändrades lagren som blev mer grusiga och sandiga. Troligen börjar den äldsta och mest intensivt använda delen av kyrkogården vid denna punkt. Lagren utgjordes av kyrkogårdsjord.

Vid 10,30 m och 10,70 m framkom, på ett djup av ca 1,20 m under marknivån, två begravningar (G1 och G2). De låg tätt intill varandra och skeletten var i mycket dålig kondition. I samband med förundersökningen rensades endast kranienierna samt den ena individens halskotor och höger överarm fram. Skeletten var placerade i öst-västlig riktning. Vid markingreppen berördes inte skeletten och därför fastställdes inte individernas ålder, kön eller om begravningarna skett samtidigt. Intill skeletten påträffades även kistspik.

Längs den södra schaktkanten vid 14,30 m till 16,00 m framkom, på ett djup av 1,60 m under marknivån, en kistkant (A3) av trä. Markingreppet gjorde ingen åverkan på lämningen. Mellan 15,00 m och 26,10 m fanns en begravning på ett djup om ca 1,20 m under markytan. Skelettet låg i öst-västlig riktning (G3). Förmodligen var det lämningar efter en yngre individ. Skelettet berördes inte av markingreppet utan kvarligger.

Mellan 22,30 m och 24,00 m påträffades ytterligare en grav (G4). Individen var placerad i öst-västlig riktning på ett djup om ca 1,20 m under markytan. Armarna var placerade lätt böjda över magen. Höfterna syntes vara relativt små. Skelettet var efter en

vuxen individ och det kvarligger eftersom det inte berördes av schaktningen.

Strax utanför den södra kyrkväggen, på ett djup av ca 0,60 m, framkom kalkstenar och ett kranium. Kraniet var från en vuxen individ och kom att återbegravas. Kalkstenarna låg inte i någon ordning och kunde inte knytas till en konstruktion. Vinkelrätt ut från den södra kyrkväggen öppnades ett ca 1,20 m brett och 3,80 m långt och 1,50 m djupt schakt. På ett djup mellan 0,15 m och 0,65 m under mark fanns en grundmur (A4) bestående av stenar och kalkstenar med kalkbruk mellan stenarna. Grundmuren har troligen tillhört ett äldre vapenhus eller den södra korsarmen. Kyrkans korsarmarna uppfördes före år 1620. Bland stenarna låg omrörda ben och två knappnålar (förkomna). Arbetet styrdes om och ledningarna placerades vid sidan om för att undvika att grundmuren berördes av markingreppet.

I den södra änden av det vinkelräta schaktet påträffades två begravningar, ca 0,90 m under markytan (G5 och G6). Den ena graven (G6) hade skurit av en äldre begravning. I grav 5 var den övre delen av skelettet bevarad (rygggrad, halskotor, kranium och övre högerarm). Skelettet togs upp och en fältbedömning utfördes av undertecknad. Tänderna var mycket hårt nedslitna och i dålig kondition. I den högra sidan av underkäken var ett stort antal tänder borta och käkbenet hade växt ihop. Ryggkotorna uppvisade kraftigt slitage. Skallsömmarna var ihopväxta men fortfarande synliga. Individen kunde inte könsbestämmas men bör ha varit medelålders vid dödstillfället. Grav 6 utgjordes av ett kranium i den södra schaktkanten. Resterande skelettdelar fortsatte in i under gräsmattan i den nuvarande kyrkogården. Graven kom inte att beröras av schaktningarna utan kvarligger.

I samband med schaktningen längs långhusets sydvägg framkom en relieftavla. Den påträffades strax utanför kyrkväggen på ett djup av 1,20 m under marknivån. Det fanns ingen koppling till en grav eller annan konstruktion. Plattan låg upp och ned och till en början såg den ut som en sked, men när den rätta sidan vändes upp kunde en relief anas. Jord hade lagt sig i fördjupningarna och det var svårt att urskilja motivet men efter några försiktiga penseldrag konstaterades att motivet föreställde Kristi korsfästelse.

Efter ytterligare rengöring, av konservator från Riksantikvarieämbetet, framträdde motivbilden klarare. Motivets utskuret i relief i ett stycke av valross-tand och hela plattan mäter 13,7 cm. Själva motivdelen har en längd av 10,7 cm och den lilla tången är ca 3 cm. Plattans bredd mäter 6,2 cm och dess tjocklek varierar mellan 0,6 och 1,4 cm. Motivets består av Kristus på korset, omgiven av de sörjande Johannes och Maria som har kinderna lätt lutade mot ena handen. Kristus hänger med huvudet sänkt åt sin högra

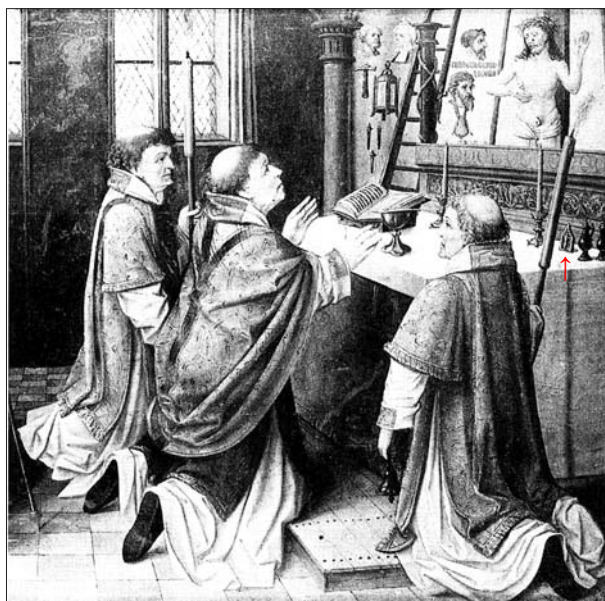
Figur 9. Paxtavla, daterad till kring år 1300. Foto Helena Törnqvist.

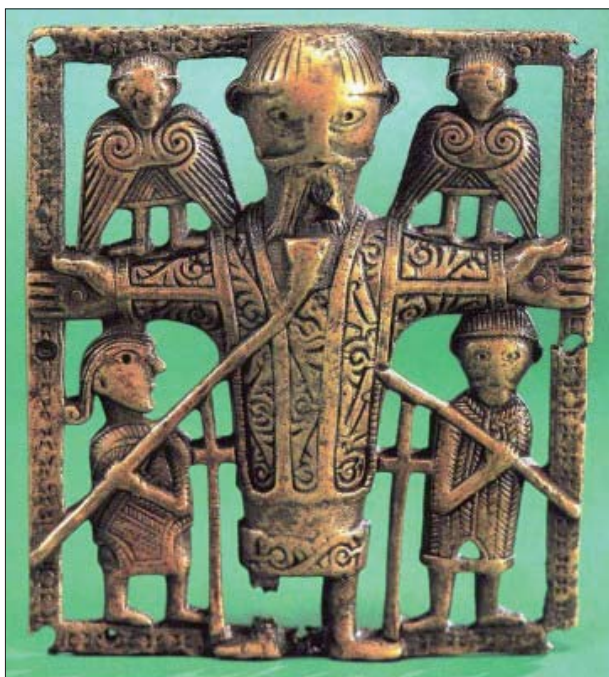
Figur 10. De latinska bokstäverna och runorna i närbild. Foto B A Lundberg, renritning H Gustavson (ur *Fornvännen* 1999/3 s 176).

axel. Hans huvud inramas av en gloria med pärlkant. Hans kropp är rak och benen hålls parallella. Den högra foten överkorsar den vänstra. Från ett moln ovan Kristus huvud pekar en välsignande Gudshand nedåt. Johannes och Maria är klädda i mantel, tunika och underdräkt med veckfall. Deras huvuden inramas av var sin gloria. Kristus bär ett asymmetriskt ländkläde. Kristus, Marias och Johannes ansikten samt Kristus fötter är lätt slitna. I ovankant, på båda sidor om korset, finns två textrader. På vänster sida består inskriptionen av latinska bokstäver och på den högra sidan har runor med inslag av latin skurits in. Efter genomgång av texten och översättning lyder den: på vänster sida *Jesus från Nazaret*, på höger sida: *Judas konung* (Gustavson m fl 1999:169ff).

Relieftavlan är en s k paxtavla vilken användes under den katolska mässan i en rituell ceremoni som benämns fridskyssen. Fridskyssen utfördes till en början mellan prästen, diakonen och menigheten och symboliserade då vänskapen/kärleken till sin nästa. Senare övergick man till en mer stiliserad form och började använda paxtavlor. Paxtavlor eller kysstavlor var tillverkade av trä, metall, ben eller pergament. Ofta framställdes Kristi korsfästelse, Maria med barnet eller liknande. Paxtavlor brukades i hela Norden under medeltiden och finns bevarade på Island, i Danmark och Norge men inte i Sverige. Av konfiskationsprotokoll från reformationen vet vi att de även brukats i Sverige. Paxtavlan från Lönsås är hittills den enda bevarade i Sverige. Efter en bedömning av den stilistiska och konstnärliga utformningen av motivet har tavlan daterats till kring år 1300 (ibid).

Figur 11. S:t Gregorii mässa, detalj av nederländskt altarskåp från 1500-talets början. Har använts i S:ta Clara kloster i Stockholm. Till höger på altaret står en liten paxtavla (ur *Fornvännen* 1999/3 s 172).

Irland, 1100-tal.

http://www.pylgeralmanak.nl/?pagina_id=158

Okänt ursprung, ca 1350.

http://danielmitsui.tripod.com/hieronymus/index.blog?entry_id=1409074

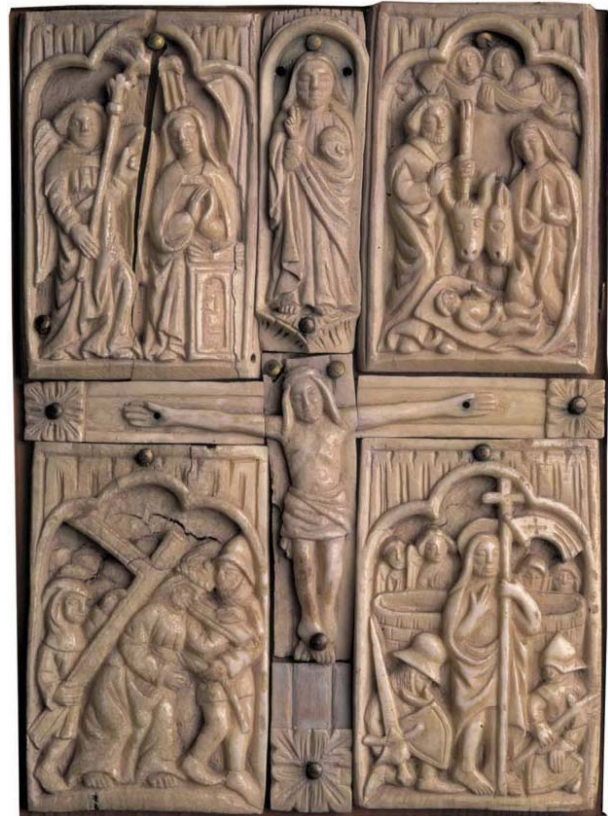
Grönland, sent 1300-tal. Utformningen av denna paxtavla har stora likheter med paxtavlan från Lönsås. Materialet i Lönsåstavlan är förmodligen hämtat från Grönland, vilket kan vara en nyckel till förståelsen om ursprung och tillverkning.

<http://www.tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=69672>

Figur 12. Paxtavlor från olika delar av Europa.

Paris, Frankrike, 1380-90.
<http://www.uni-muenster.de/Kultbild/missa/bilder/realien/paxtafel8.html>

Island, ca 1400.
http://www.thjodminjasafn.is/media/rannsoknir/Messufong_og_kirkjulist.pdf

Okänt ursprung, ca 1440.
http://danielmitsui.tripod.com/hieronymus/index.blog?entry_id=1409074

Holland eller Nordtyskland, sent 1400-tal.
<http://museumsgesellschaft.dortmund.de/museumsgesellschaft/project/assets/template7.jsp?smi=3.4&tid=84392>

Schweiz, 1480-1500.

http://www.landesmuseum.de/sonder/2001/mittelalter/kunsthalle/kh_ausst/seiten/ausst_12_15.html

Italien, omkring 1700, ev något tidigare.

http://cgi.ebay.at/Barocke-KUSSTAFEL-PAXTAFEL-PACIFICALE-ITALIEN-1700_W0QQcmdZViewItemZ190255740642

Frankrike, 1800-tal.

<http://frenchyesterdaydays.com/19cgilbroncr.html>

Sin funktion som paxtavla förlorade den förmodligen efter reformationen. Hur tavlan har hamnat i kyrkjorden kommer vi aldrig att få veta men troligen har den följt med som gåva vid en begravning av en högt uppsatt församlingsmedlem, kanske en präst.

I skrivande stund har paxtavlan under hösten 2008 genomgått en digital 3D-scanning. Uppmätningen utfördes på Östergötlands länsmuseum av Stedings Maskinbyrå, Hudiksvall. Därefter tillverkades tre st SLA-modeller av företaget GT Prototyper i Ystad. SLA-modellerna utfördes i epoxi. Syftet är att tillverka 77 stycken kopior som fördelas till Linköpings stift, Östergötlands länsmuseum och församlingen i Lönsås. En kopia finns dock redan, konstnärligt utförd i trä av en församlingsmedlem. Den har idag en framträdande plats på ett bord till vänster om altaret. Paxtavlan, originalet, är tillverkad av ett mycket skört material och sprickor som fanns vid fyndtillfället har blivit större och djupare. Detta innebär att det i framtiden kommer att finnas kopior och digitala mätdata, om något skulle hända med originalet. Inför 3D-uppmätningen genomgick paxtavlan en noggrann genomgång i släppljusmikroskop av konservatorer från Östergötlands länsmuseum. Vid denna konstaterades att det fanns spår av guld i relieffördjupningarna. Detta innebär att paxtavlan kan ha varit överdragen eller bemålad med ett tunt lager av guld som i jorden eller under dess brukningstid skavts av.

Inne i kyrkan, längs den södra kyrkväggen, öppnades ett schakt för installation av en toalett och tillhörande VA-ledning. Det var ca 1,5 x 3 m stort och ca 1 m djupt (schakt IV). Under en större sten fanns ett kalkbrukslager (L2). Direkt under detta och 0,45 m under trägolvnivån fanns ett svartbrunt kulturlager (L3). I anslutning till detta fanns även fyllnads-lager (L1) som bestod av kalkflis, grus, småsten och träflis. Under detta lager fanns ett löst kulturlager (L4). Därunder framkom undergrunden som bestod av ett lager med grus och småsten (L5) och ett lager med fin sand (L6).

I schaktet för toalettinstallationen påträffades en grav (G7) med ett skelett in situ. Individens var placerad på rygg i östvästlig riktning och framkom på ett djup av 0,80 m under golvnivån. Vid huvudändan var två stenar placerade på var sin sida om kraniet. Armarna låg korslagda

över bröstkorset. Vid framrensning av skelettet påträffades en mängd omrörda ben. På individens lårben låg två kranier placerade. Kraniet (G8) som låg på det högra lårbenet hade ansiktet riktat mot norr. Strax öster om kraniet fanns en upp- och nedvänd underkäke. Det kranium (G9) som låg på individens vänstra lårben hade ansiktet riktat mot öster och dess skalltak pekade således uppåt.

Den osteologiska analysen av graven visade att huvudindividen kunde identifieras som en man i 35-45 års ålder med spår efter två revbensbrott på vänster sida. "Mannen hade också mer eller mindre tydliga förslitningsskador i ryggen, knäna och i vänster handled. På mannens lårben låg två lösa kranier placerade. Kraniet på det högra lårbenet bedömdes ha tillhört en kvinna i 45-55 årsåldern och visade tecken på att ha lidit av järnbrist. Kraniet på det vänstra lårbenet var från en man i 35-45 årsåldern. Generellt var de undersökta individernas tandstatus dålig med rester efter karies, tandsten, tandbensinflammationer och tandlossning" (bilaga 1). En ¹⁴C-analys (Ua-14935) utfördes på en bit från mannens högra lårben. Dateringen visade på ett spann från 1240 e Kr till 1390 e Kr (68% säkerhet). Detta innebär att mannen kan ha levt under 1300-talet och deltagit i mässor där paxtavlan använts. Kanske har han varit en av dem som kysst korstecken över Kristus, Johannes och Marias anleten och avslutat med Kristus fötter. Detta är en svindlande tanke men inte helt orealistisk. Den tavla som någon för mer än 700 år sedan kysste och bad om välsignelse kan vi idag se och begrunda. De lätt

slitna anletsdragen hos Kristus, Maria och Johannes vittnar om många läppars vidrörelse. Närmare den bedjande medeltidsmänniskan kan man nog inte komma.

En återbegravning av skelettet och de två kranierna skedde under en enkel ceremoni som hölls av dåvarande prästen Göran Ulfner. Vid ceremonin medverkade även flera församlingsbor. En mindre träkista tillverkades av snickaren/kyrkovaktmästaren Ingemar Törnrot. Återbegravningen skedde onsdagen den 28 april 1999 och kistan placerades under golvet strax öster om toalettutrymmets östra vägg.

Figur 13. Den konstnärliga kopian i trä utförd av Gunnar Pettersson Wennerbo. Foto Marie Ohlsén, ÖLM.

Referenser

- Arkivhandlingar rörande Lönsås socken och kyrka. Östergötlands läns museums topografiska arkiv
- Bartholin T. 1998. Dendroanalys avseende Lönsås kyrka. NNU rapportblad, dendro, tsb 12. NNU j.nr.A7977. Daterad 28/8 1998. Nationalmuseet, Köpenhamn.
- Broocman C F. 1972. *Beskrivning öfver the i Östergötlands befintlige Städer, Slott, Soknekyrkor, Soknar, Säterier, Öfverofficers-Boställen, Jernbruk och Prästegårdar med mera*. Norrköping. S. 150 ff. Facsimilieupplaga, bokförlaget Rediviva 1972 Stockholm.
- Cnattingius B. 1971. *Kyrkobeskrivning över Lönsås kyrka*. Linköping.
- Eriksson J. 1999. Länsstyrelsen i Östergötlands län. Muntlig uppgift rörande dendrodatering av Lönsås kyrka.
- Kyrko- och kyrkogårdsinventering av Lönsås kyrka. Östergötlands läns museum.
- Lekander F. 1947. *Sveriges Bebyggelse*. Landsbygden. Östergötlands län II. Stockholm.
- Gustavson H, Ohlsén M, Tegnér G. 1999. En medeltida paxtavla från Lönsås. *Fornvännen* 1999/3. Stockholm.
- Ohlsén M. 2003. Medeltida fredskyssar i Lönsås. I: *Kulten, makten, människan*. Meddelande från Östergötlands läns museum 2003.
- Ridderstad A. 1917. *Östergötlands Beskrivning med dess städer samt landsbygdens socknar och alla egendomar*. Östergötland II. S. 237ff. Stockholm.
- Skoglund M. 1997. *Lönsås tiondebod. Lönsås socken. Motala kommun*. Rapport. Östergötlands Läns museum.
- Stenvall J. 2005. *Lönsås - en plats med tradition*. Lönsås medeltida bytomt, Lönsås socken, Motala kommun, Ög. Rapport UV Öst 2005:5.
- Ortnamnsarkivet. 1999. Muntlig uppgift.
- Kartor
Häradsekonisk karta 1868-1877, Lönsås
Ekonisk karta, 1948 och 1982, blad 8F 7d Lönsås

Figur 14. Återbegravningen den 28 april 1999 i Lönsås kyrka.

Tekniska uppgifter

Lokal	Lönsås kyrka och kyrkogård
Socken	Lönsås
Kommun	Motala
Län och landskap	Östergötland
Fornlämningsnummer	RAÄ 46
Ekonomiska kartans blad	085 73 (8F 7d Lönsås)
Koordinater	X6486650, Y1467140
Koordinatsystem	RT90 2,5 gon V
Typ av undersökning	Arkeologisk förundersökning
Länsstyrelsens diarienummer	225-1995-96
Länsstyrelsens beslut	1996-04-24
Länsstyrelsens handläggare	Jan Eriksson
ÖLM diarienummer	237/96
ÖLM kontonummer	6111
Uppdragsgivare	Fornåsa Pastorat
Kostnadsansvarig	Fornåsa Pastorat
Projektledare	Marie Ohlsén
Personal	Viktoria Björkhager, Ann-Charlott Feldt
Fältarbetstid	98-06-12--12-07
Total projekttid	15 arbetsdagar
Fynd	ÖLMC4418:1-8
Foto	2008S1:1-37, 2008S2:11-36
Analyser	¹⁴ C (Ua-14935), murbruk, osteologi
Grafik	Lasse Norr
Renritning	Annicka Clarmo, Lasse Norr
Grafisk form	Lasse Norr
Dokumentationsmaterialet förvaras på Östergötlands länsmuseum.	
Ur allmänt kartmaterial	© Lantmäteriverket MS2008/06551
ISSN 1403-9273	Rapport 2008:123 © Östergötlands länsmuseum

Bilagor

Bilaga 1. Osteologisk analys - Anna Kjellström	20
Bilaga 2. Murbruksgenomgång - Ann-Charlott Feldt	28
Bilaga 3. Utdrag ur Fornvännen nr 3 1999	31
Bilaga 4. ¹⁴ C-datering	40
Bilaga 5. Ritningar	41
Bilaga 6. Fyndlista	49

Bilaga 1. Osteologisk analys

Osteologisk rapport över trippelgraven i Lönsås kyrka, Östergötland

Anna Kjellström
Januari 1999

Inledning

Under några dagar i november 1998 undersökte Östergötlands museum delar av Lönsås kyrka, Lönsås socken, Östergötland. Utgrävningen orsakades av en VA-läggning och leddes av antikvarie Marie Skoglund. Vid en undersökning några månader tidigare framkom en relieftavla, sannolikt från 1200-talet strax utanför södra kyrkoväggen, i november undersöktes en näraliggande grav inuti kyrkan vid sydvästra långhusväggens hörn. Graven bestod av rester från minst tre individer som genomgick en osteologisk analys i januari 1999. Analysen utfördes av osteolog Anna Kjellström vid Arkeoosteologiska forskningslaboratoriet, Stockholms Universitet.

Material och datering

I graven påträffades ett skelett (huvudindividen) utsträckt på rygg med armarna på bröstkorgen samt med två kranier på benen, ett kranium på vardera lårben. De lösa skallarna är uppenbart medvetet placerade i sina positioner. Huvudindividen är placerad i sedvanlig kristen öst-västlig riktning, med huvudet i väst. De båda lösa skallarna, varav skalle III även har en tillhörande underkäke, låg båda riktade så att deras ögonhålor "blickade" mot öster. Dateringen av graven är i skrivande stund något osäker. Kyrkan upprättades i mitten av 1100-talet men har renoverats vid ett flertal tillfällen under bl.a. 1400, 1600 samt 1700-talet. Trots återkommande reparationer och ombyggnader tycks dock de medeltida resterna från kyrkans södra vägg fått stå kvar. Graven kan därför ha legat orörd sedan tidig medeltid. Lars Redin har dock framarbetat en relativ kronologi av medeltida skeletts armställning (Redin 1976). Huvudindividens armställning var C eller D vilket kan tolkas som att personen begravdes någon gång under hög- eller senmedeltid.

Den begravdes skelett var mycket välbevarat men tyvärr har en sentida störning, sannolikt ytterligare en grav, skurit av den undersökta graven så att fötter och underben kastats runt eller saknas. Förutom de två lösa kranierna påträffades andra lösa ben i fyllningen utan någon koppling till huvudindividen. Även dessa var mycket välbevarade.

Metod

Kvarlevorna i graven har rengjorts med torrborste och petinstrument, tänderna har även borstats med vatten för att synliggöra möjliga skador och förändringar. Vid könsbedömningen studerades främst bäckenben och kranium samt mått på överarms- och lårben. Vid bedömning av de begravdas individuella ålder granskades ytan på blygdbensfogar och tarmbenens led mot korsbenet samt kraniesömmar, revbensändar och tandslitage. Metoderna är de vanligast förekommande vid antropologiska studier och finns beskrivna i samlingsverket Standards for data collection from human skeletal remains (Buikstra et al 1994). För åldersbedömning av revben användes dessutom arbeten av IÖcan & Loth (1989) och tandslitage enligt Brothwell (1981). Måttdefinitioner utarbetade av Krogman (1986) användes vid könsbedömningen. Vid beräkning av kroppslängd har metoder både av Trotter & Gleser samt Sjøvold använts (Trotter & Gleser 1958, Sjøvold 1990). I några fall har skelettförändringar hos ben och tänder noterats och försök till tolkning av dessa gjorts.

Resultat

Huvudindividen: Som tidigare nämnts representeras huvudindividen av ett nästan komplett skelett, endast fötter, skenben, vänster vadben, vänster knäskål samt fem fingerfalanger saknas (se appendix). Alla könskaraktäristiska drag och mått på ben från huvudindividen tyder på att den begravde var en man. Kraniet har exempelvis kraftiga muskelfästen och ögonbrynsbågar, dessutom är ögonhålornas kanter avrundade. Vinkeln mellan höftbenen är trång och inskärningen vid tarmbenet bildar en smal U-form. Kroppslängdsberäkningen visar, efter beräkningar gjorda på vänster lårben, att mannen var ca 171,6 cm lång enligt metoder utarbetade av Trotter & Gleser eller 170,2 cm enligt Sjøvolds metod.

Vid åldersbedömning kan olika benslag och metoder lätt ge spridda åldersindikationer. I detta fall blev dock resultaten relativt likartade. De olika metodernas pålitlighet är dock omdiskuterad. Här presenteras de i rangordning med den, enligt många forskare (IÖcan & Loth 1989:28), mest tillförlitliga metoden först. Beräkningar efter en fasanalys på det fjärde revbenet gav en ålder mellan 34,4-42,3 år. Blygdbensfogen gav en medelålder på ca 35,2 år och leder mellan höft- och korsben antyder att mannen var ca 39-54 år. Beräkningar efter skallens sömmar gav något högre ålder. Enligt hjässömmarna var mannen 45 år och enligt de lateral-anteriora punkterna ca 53 år. De olika metoderna ger sammanlagt en ålder 43,3 år. Mannens tänder är dock mycket välbevarade och tandslitaget överensstämmer med åldersgruppen 25-35 år för arkeologiska humanmaterial (Brothwell 1983:72). De välbevarade tänderna kan bero på varierad kost med en för tänderna skonsam konsistens, men de sänker också åldern på individen något. Studiet av det fjärde revbenet verkar med andra ord ha gett den mest tillförlitliga åldersuppgiften och mannen bör ha varit mellan 35-45 år när han dog.

Hos den begravde påträffades ett flertal skelettförändringar som antyder att mannen haft ett fysiskt rörligt liv. I knälederna mot skenbenen var lårbenens ledytor slitna och håliga. Dessa arthrosor uppstår vanligen vid längre tids nötning av leden, dvs de har sannolikt ej uppstått vid ett enstaka trauma. Kring ledytan på vänster strålben och på flera handledsben från samma sida finns ojämna kanter av osteofyter dvs benutväxter. Förändringen kan ha orsakat smärta och stelhet i handleden.

Mannens ryggrad uppvisar spår efter slitage, spondylosis deformans, på flera ställen. Förslitningsskadan har påträffats hos halskota nummer tre och fyra, varav den sista hade hål i kotkroppen och osteofyter mot kotringen. Bröstkota nummer sju och åtta har ojämna punkter intryckta på kotkroppens undersida och bröstkota nummer nio på kotkroppens översida. Dessa sk. Schmors noder är kompressionsskador där broskdiskarna mellan kotorna har skadats av ett större tryck och resulterat i en eller ett par mindre intryckta gropar på kotans kropp. Flera orsaker som trauma, infektioner eller andra sjukdomar kan ha lett till att broskdiskarna i ryggraden försvagats (Resnick & Niwayama 1988:3326). Sannolikt är yngre individer där kotorna fortfarande är mjuka och i ett tillväxtstadium, mer utsatta än äldre individer. Den nionde bröstkotan har även en förändring i leden mot revbenet på vänster sida, där ledytan hos både kota och revben är skadade. Dessutom har kotan en krans av osteofyter kring kotkroppen mot nedanföriggande kota. Bröstkota nummer tio svarar med en motsvarande osteofytkrans mot nian och har även Schmors noder på undersidan, vilket även nummer elva och tolv har. Tre revben, nummer fyra, nio och elva, på höger sida har irriterade, dvs något slitna, ledytor mot bröstkotorna. Av revbenen på vänster sida har två kvar spår efter läkta frakturer. Revben nummer tio och elva har gått av ca två-tre centimeter från revbenens ledhuvud mot bröstkotorna. Den likartade riktningen på de båda frakturerna visar att de bör ha gått av vid samma tillfälle. Orsaken till skadorna är svår att identifiera. De kan ha uppstått vid ett fall eller dylikt men sannolikt inte av hugg med eggvapen. Skadornas undanskymda läge och det faktum att inga andra revben uppvisar några skärskador, vilket är van-

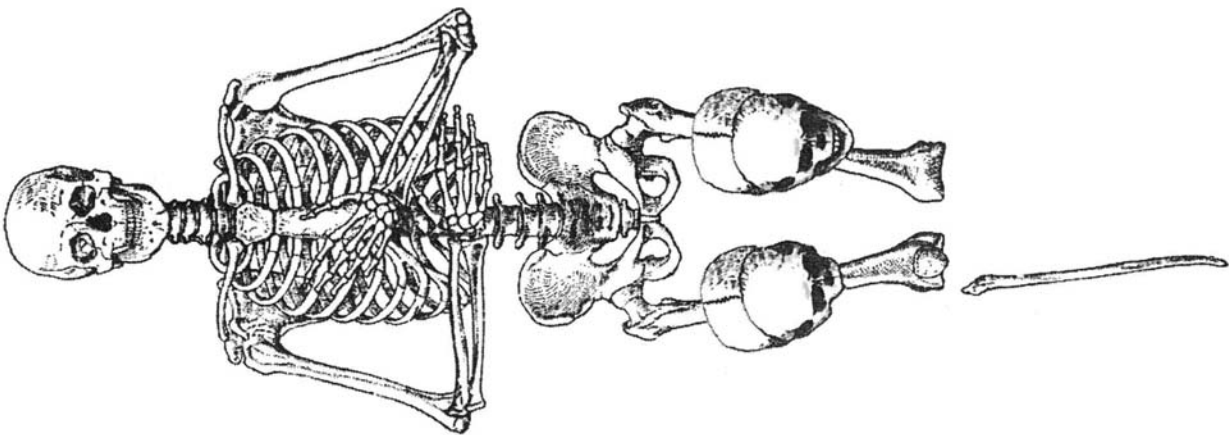
ligt, gör huggvapen mindre troligt som förklaring till frakturerna. Dessa tunna nedre revbenen direkt ovan midjan har dock ett utsatt läge om en person faller mot något hårt.

Mannens tänder är, som tidigare nämnts, mycket fina, men nästan alla är överhängda med tandsten. Tandsten uppkommer vid högt Ph-värde då beläggningar på tänderna lätt kan mineraliseras (Hillson 1986:300). Vanligast placerar sig tandstenen på framtändernas yta mot tungan i underkäken samt på ytorna mot kinden hos de övre kindtänderna. Hos Lönsåsamannen var några tänder på vänster sida nästan helt inkapslade av beläggningen. Förutom tandsten hade mannen även karies i tre kindtänder i överkäken. På den högra sidan av överkäken har kariesangreppet gått ner djupt i tanden och orsakat en inflammation i tandbenet. Detta har lett till att var urholkat benet och skapat en ficka i käken, dvs en abscess, kring roten. Smärtan efter angreppet kan ha gjort att högersidan inte användes när mannen tuggade vilket ledde till att tänderna på vänster sida slets något mer. Mannen lider dessutom av tandlossning, periodontit, så att käkbenen är något resorberade och tandhalsarna synliga.

Skalle II, höger lårben: Endast ett kranium utan underkäke men med fyra hörselben (se appendix). Kraniet har typiska kvinnliga drag och en beräkningen av hjäss- och lateral-anteriora skallsömmar antyder att hon var mellan 45-55 år gammal. Kvinnan hade endast två tänder kvar i överkäken, resten har trillat bort medan hon levde. Därefter har tändernas rothålor, alveolerna, i käkbenet vuxit igen. De två kvarvarande tänderna, en andra framtand och en hörntand på vänster sida, är nedslitna till roten.

Vid en närmare undersökning av skallens ögonhålor kan man urskilja ett flertal mindre hål. Detta ser ut att vara begynnelsestadiet till cribra orbitalia eller usura orbitae. Criba är en bristsjukdom som visar sig som en perforering av ögonhålans tak, vanligtvis bilateralt, och kan påträffas hos både barn och vuxna. En ökad mängd av röda blodkroppar gör att benmärgen expanderar och trycker sönder benhinnan och en perforering uppstår. Den mest sannolika orsaken till cribra är järnbrist som kan bero på dålig kostvariation, sten i maten som minskar näringsupptaget, diarréer eller parasiter (Steinbock 1976:244).

Skalle III, vänster lårben: Förutom ett kranium med underkäke påträffades ett hörselben (se appendix). Skallens och underkåkens könskaraktäristiska drag var utpräglat manliga. Vid en beräkning av både hjäss- och lateral-anteriora sömmar framkom att mannen bör ha varit, liksom skalle II, mellan 45-55 år gammal. Resultatet efter beräkningen på skallsömmarna stämmer bra med tänderna som är välbevarade och tandslitage antyder att han bör ha varit omkring 45 år. Mannen hade en sk torus palatinus vilket är en medfödd (icke-sjuklig) förändring som visar sig som en benutväxt i gommen. Han har mycket tandsten, två kraftiga kariesangrepp och två abscesser i överkäken, en på var sida, samt en

i höger underkäke. Vid alla tre angreppen rör det sig om inflammationer i den andra kindtanden. I överkäken orsakades infektionerna sannolikt av karies, i underkäken var infektionen så kraftig att tanden lossnat. Liksom hos huvudindividen i graven har käkbenen dragit sig undan så att tandhalsarna är bara. Mannens bett är snedslitet, så att överkåkens tänder på höger sida är något längre än de på vänster sida.

Omrörda ben: Förutom huvudindividen och de lösa skallarna framkom lösa ben i gravens fyllning. Ett skulderblad från höger sida, en sjunde halskota, tre bröstkotor, tre ländkotor, ett höger mellanhandsben (Mc III), ett vänster mellanhandsben (Mc III), tre övre fingerben (Ph 1), två nedre fingerben (Ph 2), fyra revben från vänster sida, ett höger revben och två revbensfragment. Från gravens östligaste del, dvs i fotänden påträffades två mellanfotsben (Mt III och Mt IV) från höger sida. De två sistnämnda kan ha kommit från huvudindividen emedan de övriga skelettdelarna bör ha tillhört någon annan i graven. Det finns inga ben-slag förutom skallarna som antyder att rester efter fler än tre individer ligger begravda på platsen. Gemensamt för benen i gravfyllningen är att de kommer från vuxna individer och inga av dessa har varit möjliga att köns- eller åldersbedöma.

Möjlig släktskap mellan de tre individerna och en jämförelse med några andra östgötar

Under medeltiden blir dubbel- eller flerpersongravar mindre vanliga än tidigare. Den kristna traditionen gjorde det dock möjligt att begrava familjemedlemmar i samma grav. Eftersom de lösa skallarna är så pass respektfullt placerade kan det var intressant att diskutera ett möjligt släktskap mellan individerna. Inom osteologin har sk icke-metriska särdrag och kranie-mått använts för att spåra släktskap mellan olika arkeologiska material (exempelvis Sjøvolds studie av skelett från Leksand (1983)). Icke-metriska särdrag är variationer i utseende hos olika ben-slag i skelettet som i många fall går i arv. Vissa speciella skelettdrag uppträder därför oftare hos vissa folkgrupper eller släkter. Det går dock inte att enbart på grund av dessa särdrag och mått säkert säga att två grupper är släkt, faktorer som likartad miljö och diet måste också analyseras (Saunders 1989:106). I denna studie där endast tre individer studeras är det i stort sett omöjligt att enbart utifrån icke-metriska särdrag och mått hitta bevis för släktskap, eftersom rena tillfälligheter kan göra att skallarna liknar varandra (en redovisning av särdrag och skelettmått redovisas dock i appendix). För att ett möjligt släktskap ska kunna spåras bör en DNA-analys göras. Skulle resultatet visa att de lösa skallarna var släkt med huvudindividen, kanske t o m föräldrar, bekräftar detta idén om en familjegrav. Om resultatet däremot är det motsatta dvs att de inte är släkt, kanske vi måste hitta andra sociala orsaker till att de alla ligger i samma grav.

Vid en mer generell jämförelse mellan huvudindividen i den undersökta graven och några andra medeltida skelett från Östergötland framkommer att den undersökte mannen tycks ha varit något under medellängd. Vid en undersökning av Vreta klosterkyrka påträffades minst 80 individer från medeltiden och medelkroppslängden för männen var 176 cm (Backe 1990). Medellängden var m.a.o. nästan 6 cm längre än huvudindividens. I en annan studie av tre undersökta mansskelett (sannolikt avrättade) från Skänninge var alla även här längre än mannen från Lönsås (Vretemark 1983). Även vid jämförelser med några samtida skelettmateriel utanför Östergötland men i Mellansverige framstår mannen som något under medellängd för sin tid. I exempelvis Sigtuna i Uppland, har männen beräknats ha haft en medellängd på ca 172,6 cm (Kjellström 1998:26), i Leksand var medellängden 173,9 (Sjøvold 1983) och i Västerhus i Jämtland 174,3 cm (Gejvall 1960).

För övrigt påträffas hos skeletten från Vreta kloster liknande frakturer och led-förslitningar. Dessutom identifierades, precis som hos kvinnokraniet i Lönsås, en individ med cribra orbitalia. Några fall av karies registrerades men enligt Backe var resterna efter tandsten fåtaliga och inte heller tycks periostit ha varit speciellt vanligt hos skeletten från Vreta (Backe 1990:14). Tandstatusen tycks med andra ord skilja sig åt mellan de begravda i Lönsås och de från klosterkyrkan. Skillnaden kan ha tafonomiska orsaker eller så beror de olika resultaten på sociala faktorer som exempelvis de begravdas status och skillnader i levnadssätt och diet.

Summering

Vid en undersökning av en grav i Lönsås kyrka i november 1998 framkom rester efter minst tre individer. Alla ben och tänder var välbevarade. Huvudindividen identifierades som en man i 35-45 års ålder med spår efter två revbensbrott på vänster sida. Mannen hade också mer eller mindre tydliga förslitnings skador i ryggen, knäna och i vänster handled. På mannens lårben låg två lösa kranier placerade. Skallen på det högra lårbenet bedömdes ha tillhört en kvinna i 45-55 års åldern och visade tecken på att ha lidit av järnbrist. Kraniet på det vänstra lårbenet var en man i 35-45 årsåldern. Generellt var de undersökta individernas tandstatus dålig med rester efter karies, tandsten, tandbensinflammationer och tandlossning.

Det var inte möjligt att i den osteologiska analysen avgöra om de tre begravda var släkt, istället bör DNA-analys utföras. Skelettresterna är mycket fina och välbevarade. Huvudindividen framstår vid en jämförelse av kroppslängd med andra medeltida material som något under medellängd, men i övrigt liknar skelettresterna tidigare analyserade osteologiska material från medeltida Östergötland.

Förutom huvudindividen och de två kranierna framkom även en mindre mängd lösa ben i gravfyllningen som också ingått i undersökningen.

Individ I

Max.l.=maximal längd, Vertik.d.=vertikal diameter, trans.d.=transversell diameter, epicond.b.=epicondyl bredd.

Alla mått anges i mm.

Benslag	Sida	Max.l.	Vertik.d.	Trans.d.	Epicond.b.
cranium					
mandibula					
stapes		dx			
incus	sin				
malleolus	sin				
clavicula	dx/sin	153,11			
scapula	dx/sin				
humerus	dx/sin	342,92	50,14	44,62	67,70
ulna	dx/sin	264,97			
radius	dx/sin	244,15			
atlas					
axis					
vert. cerv. Nr. 3-7					
vert. thor. Nr.1-12					
vert. lumb. Nr. 1-5					
manubrium					
sternum					
xiphoideus					
costae nr.1-12		dx/sin			
sacrum		dx/sin			
coxae	dx/sin				
femur		dx/sin	457,5	47,37	82,24
patella	dx				
fibula	dx	366,36			
hamatum	dx/sin				
trapezium	dx/sin				
scaphoideum	dx/sin				
triquetum	dx/sin				
trapezoideum		dx/sin			
capitatum	dx/sin				
lunatum	dx/sin				
pisiforme	dx				
Mc I-V	dx/sin				
Ph 1 x		5dx/5sin			
Ph 2 x	4dx/3sin				
Ph 3 x			4dx/2sin		

Maximal kraniebredd 130,28

Maximal kranielängd 178,44

Cranieindex (max. skallbredd x 100)/max. skallbredd= 73,01

Individ II

Max.l.=maximal längd, Vertik.d.=vertikal diameter, trans.d.=transversell diameter, epicond.b.=epicondyl bredd.

Alla mått anges i mm.

Benslag	Sida	Max.l.	Vertik.d.	Trans.d.	Epicond.b.
cranium					
stapes	dx				
incus	dx/sin				
malleolus	dx				

Maximal kraniebredd 125,81

Maximal kranielängd 176,46

Cranieindex (max. skallbredd x 100)/max. skallbredd= 71,29

Individ III

Max.l.=maximal längd, Vertik.d.=vertikal diameter, trans.d.=transversell diameter, epicond.b.=epicondyl bredd.

Alla mått anges i mm.

Benslag	sida	Max.l.	Vertik.d.	Trans.d.	Epicond.b.
cranium					
mandibula					
malleolus	dx				

Maximal kraniebredd 136,93

Maximal kranielängd 189,05

Cranieindex (max. skallbredd x 100)/max. skallbredd= 72,43

Omrörda ben i gravfyllning

påse= den text som fyndpåsen fått vid fyndtillfället.

Påse	Benslag	Sida
“Spridda ben i gravfyllning“	scapula	dx
“Spridda ben i gravfyllning“	vert. cerv. Nr 7	
“Spridda ben i gravfyllning“	vert. thor.	
“Spridda ben i gravfyllning“	vert. lumb.x 2	
“Spridda ben i gravfyllning“	Ph 1 x 3 (manus)	
“Spridda ben i gravfyllning“	Mc II	sin
“Spridda ben i gravfyllning“	costae x 3	sin
“Diverse ben, föräldrar“	vert. lumb.	
“Diverse ben, föräldrar“	vert. thor.	
“Diverse ben, föräldrar“	Costae	dx
“Diverse ben, föräldrar“	costae x2	
“Diverse ben, föräldrar“	Ph 2 (manus)	
“Höger fot“	Mc III	
“Höger fot“	Ph2 (manus)	
“Höger fot“	Mt III	dx
“Höger fot“	costae	sin
“Höger fot“	Mt IV	dx
“Höger fot“	vert thor. Nr 1	

Litteratur

- Backe, M. 1990. Vreta klostets kyrka. Osteologisk analys från medeltida Vreta klostets kyrka, Vreta klostets socken, Östergötland. *Rapportserie från Osteologiska enheten, Statens historiska museum. Osteologisk rapport 1990:12*
- Bass, W. 1987. *Human Osteology. A laboratory and Field Manual*. 2nd ed. Missouri.
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging up Bones*. Oxford.
- Buikstra et al. 1994. *Standards. For data collection from Human Skeletal remains*. Arkansas.
- Gejvall, N. G. 1960. *Westerhus. Medieval population and church in the light of skeletal remains*. Stockholm.
- Işcan & Loth M. Y. & Loth, S. 1989. Osteological Manifestations of Age in the Adult. I: *Reconstruction of Life from the Skeleton*. Red. Işcan and Kennedy. New York.
- Kjellström, A. 1998. Skeletten från Fjärrvärmegrävningen. En osteologisk analys över den medeltida Sigtunabon. (manus)
- Krogman, W. H. 1986. *The human skeleton in forensic medicine*. 2nd. Illinois.
- Martin, R. & Saller, K. 1928. *Lehrbuch des Anthropologie*. Stuttgart.
- Redin, L. 1976. Lagmansheidan. Ett gravfält som spegling av social struktur i Skanör. Lund.
- Resnick, D. R. & Niwayama, G. 1988. *Diagnosis of Bone and Joint Disorders*. Philadelphia.
- Saunders, S. 1989. Nonmetric skeletal variation. I: *Reconstruction of Life from the Skeleton*. Red. Işcan and Kennedy. New York.
- Sjøvold, T. 1982. Skelettfynden. I: Red. Hofrén E. *Tusen år på kyrkudden. Leksandskyrka, arkeologi och byggnadshistoria*. Leksand.
- Sjøvold, T. 1990. Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution*. Vol. 5-N.5 432-447.
- Steinbock, R. T. 1976. *Palaeopathological Diagnosis and Interpretation*. Springfield.
- Trotter, M. & Gleser, G. C. 1952. Estimation of stature from long-bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10:463-514.
- Vretemark, M. 1983. Tre medeltida förbrytare –en undersökning av skelettfynden från kvarteret Prelaten i Skänninge. I: *Mjölby kommuns hembygdsråds årsbok 1983*. Red. Möllner B., Norrbohm G. Mjölby.

Bilaga 2. Murbruksgenomgång

Genomgång av murbruksprover från Lönsås kyrka och kyrkogård

Ann-Charlott Feldt

1:e antikvarie

I samband med förundersökningen 1998 togs murbruksprov tillvara från långhusets västra vägg och från ett schakt söder om kyrkan. Sammanlagt insamlades fyra murbruksprover. Sedan tidigare finns även fem prover tagna vid dokumentation av schakt i anslutning till Lönsås tiondebod (Skoglund 1996). Även dessa kommer att tas med i genomgången. Proverna från den aktuella undersökningen förvaras i museets samlingar under accessionsnummer ÖLMC4418 i avvaktan på slutgiltig fyndfördelning. Proverna från tiondeboden är fyndfördelade till Östergötlands länsmuseum och förvaras i museets samlingar under accessionsnummer ÖLMC4069. En provserie från båda undersökningarna förvaras i länsmuseets referenssamling för murbruk.

Proverna har jämförts inbördes och med referenssamlingens bruk genom okulär bedömning av färskas brottytor. Ingen mikroskopering eller tunnslipsanalys har utförts. Proverna har jämförts med referenssamlingen avseende relationen kalk/ballast, kalkens färgton, ballastens innehåll och kornstorlek samt omfattning och storlek på ingående kalkklumpar, luftbubblor och organiskt material. Dessutom har en bedömning gjorts rörande brukets konsistens (d v s om det är hårt, smuligt eller mjöligt) och homogenitet (d v s om fördelningen av de ingående beståndsdelarna är jämn eller ojämn).

Det finns lokalt jämförelsematerial i museets referenssamling med murbruk från både medeltida och nyare murverk i kyrkor i närområdet, såsom Älvestads, Klockrikes, Skeppsås, Flistads, Fornåsas, Rappestads, Hagebyhögas och Slakas kyrkor (Carlsson 2008a; 2008b, Feldt 2005a, Referenssamlingen). Dessutom finns omfattande och väldaterade referenssamlingar från Linköpings biskopsgård (Feldt 2005b) och Linköpings slott (Modén & Feldt 2004).

Sammanlagt omfattar genomgången nio prover. Dessa kunde delas in i sju typer (nedan benämnda A-G). En av dessa (C4418:6) utgörs av ett putsbruk med flera lager kalkfärg.

Prov nr	Typ	Placering
C4069:1	C	Grundmur i schakt Ö om tiondeboden, murens överdel
C4069:2	B	Grundmur i schakt Ö om tiondeboden, 20 cm från överdel
C4069:3	E	Tiondebodens grund
C4069:4	F	Tiondebodens grund, NV hörnet
C4069:5	G	Tiondeboden, vinden
C4418:4	E	Långhusets V vägg, igensättning
C4418:5	A	Långhusets V vägg, originalmurverk
C4418:6	(E)	Långhusets V vägg. Putsbruk med färglager
C4418:7	D	I schakt på kyrkogården invid S-portal

Originalmurverket i långhusets västvägg var murat med ett fast gråbeige kalkbruk (typ A) med en finkornig ballast (1-3 mm stora korn) och rikligt med stora (upp till 5 mm) beige och smärre (1-3 mm) gräddvita kalkklumpar. Utifrån murbrukets placering bör det dateras till 1100-talets första hälft. Närmaste parallell till murbruket är bruk 2C från Linköpings slott, vilket kan dateras till 1100-tal (Modén & Feldt 2004). Detta murbruk, som använts i en av slottets äldsta källare, har samma ojämna blandning med kalkklumpar av varierande färg och storlek.

I den tillgängliga delen av långhusets västvägg finns en igensättning murad med ett smuligt gulbeige kalkbruk, benämnt typ E. Detta hade en riklig ballast med 1-3 mm stora korn men saknar i stort sett kalkklumpar. Ett puts-skikt på väggen utgjordes av ett likartat bruk, ovan benämnt typ (E). På putsen finns flera färgskikt. Det kan sannolikt röra sig om spår efter ombyggnaden på 1770-talet. Det yttre vita färgskiktet på putsprovet kan höra samman med renoveringen 1867 då kyrkan vitfärgades invändigt. Murbruket och putsbruket har vissa likheter med bruk som kommit till användning vid ombyggnader i S:t Larskyrkans torn omkring år 1800 (Feldt i manus). Murbruk typ E har även kommit till användning i tiondebodens grund. Utifrån dokumentationen är det oklart huruvida det rör sig om originalmurverk eller en senare lagning av grunden. Det sistnämnda är dock mest troligt.

Den tredje murbrukstypen (typ D) som tillvaratogs i samband med de undersökningar den här rapporten avser påträffades i ett ledningsschakt på kyrkogårdens strax utanför långhusets sydportal. Detta utgjordes av ett hårt, finkornigt beige kalkbruk. Ballasten är finkornig med huvudsakligen upp till 1 mm grova korn och bruket innehåller 1-2 mm stora beige kalkklumpar som inte avviker färgmässigt från den omgivande kalkpastan. Bruket ger ett homogent och välblandat intryck. Provet är ett lösfynd och kan inte relateras till något murverk. Det har likheter med de tidiga 1300-tals murbruken från Vårfrukyrkan i Skänninge (Feldt 2005c). Dessa är dock betydligt mjöligare i sin konsistens. Även murbruk typ 5C som kom till användning under 1200-talets senare del på Linköpings slott har likheter med detta bruk (Modén & Feldt 2004). Det finns två kända händelser i kyrkans medeltida byggnadshistoria som kanske kan kopplas till provet. Detta kan dock inte fastställas utan att referensprover samlas in från de berörda murverken. De händelser det gäller är uppförandet av den strävpelare som tornet försetts med på sin västra sida och ombyggnaden av koret.

Från den tidigare rapporterade undersökningen vid tiondeboden (Skoglund 1996) finns fyra olika murbrukstyper. Två av dessa, typ B och C, kommer från den äldre mur som påträffades under mark och som tolkades som rester av en tidigare bogårdsmur. Denna har vid något tillfälle murats om i sin övre del. Själva tiondeboden uppfördes sannolikt årtiondena omkring år 1700. Från denna härstammar murbrukstyperna F och G.

Murbruk typ B är ett gult och mycket mjöligt kalkbruk med finkornig ballast med i huvudsak upp till 1 mm grova korn. När det gäller färgton och den mjöliga konsistensen påminner provet om de högmedeltida bruken från Vårfrukyrkan i Skänninge (Feldt 2005c). Det finns inget som motsäger en högmedeltida datering av muren.

Det andra murbruket (typ C) från den förmodade bogårdsmuren representerar en ombyggnad. Murbruket är ett hårt och något sandigt, beige kalkbruk med en jämn och finkornig ballast med 1-2 mm stora korn. Bruket innehåller även enstaka större (upp till 5 mm stora) gulbeige kalkklumpar. Paralleller kan ses i bruk 7C som kom till användning vid ombyggnadsarbeten efter en brand 1388 på Linköpings slott (Modén & Feldt 2004). Vissa likheter finns även med murbruk från den medeltida bogårdsmuren vid Skeppsås kyrka (Carlsson 2008b) och valvslagningsbruk från Älvestads kyrka, där valven slås på 1400-talet (Lundberg muntligen).

Bruk typ F från tiondebodens nordöstra hörn utgörs av ett hårt sandigt mörkbeige kalkbruk. Ballasten är riklig och i huvudsak finkornig med upp till 1 mm stora korn, men enstaka större (2-12 mm stora) korn förekommer. Förutom de enstaka större kornen är bruket mycket homogent och saknar i stort sett kalkklumpar. Utifrån historiskt källmaterial kan det dateras till årtiondena runt år 1700. Bruket påminner bland annat om bruk 41B som används vid fängelseombyggnaden strax efter år 1700 på Linköpings slott (Modén & Feldt 2004).

Det tredje bruket (typ G) från tiondeboden togs uppe på vinden. Detta utgörs av ett möjligt brunbeige lerbruk med en varierad ballast (1-4 mm stora korn) och glest förekommande stora (upp till 8 mm) gulvita kalkklumpar. Lerbruket representerar med största sannolikhet en renoveringsfas i tiondeboden och påminner strakt om de renoveringsbruk som användes på Linköpings slott under hela 1800-talet (Modén & Feldt 2004), som t ex typ 60A från den stora renoveringen 1796-1800, typ 48A från 1837 års renovering, typ 57B från 1865 års renovering och typ 60B från 1901 års renovering.

Referenser

- Carlsson C. 2008a. Schaktning för bergvärme vid Rappestad kyrka. Antikvarisk kontroll. Rapport 2008:93, Östergötlands länsmuseum.
- Carlsson C. 2008b. Grävning för nytt dräneringssystem vid Skeppsås kyrka. Arkeologisk förundersökning. Rapport 2008:112, Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. 2005a. Från natursten till rosa puts. Byggnadsarkeologisk undersökning. Slaka kyrka. Rapport 2005:41, Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. 2005b. Biskopsgårdens medeltida källare. Ombyggnad av en uteplats. Arkeologisk förundersökning. Rapport 2005:77, Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. 2005c. Mynt och fundament under Vårfrukyrkans golv. Antikvarisk kontroll. Rapport 2005:67, Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. i manus. S:t Larskyrkan. Forskningsundersökning. Rapportmanus och arbetsmaterial, Östergötlands länsmuseum.
- Lundberg A. muntlig uppgift rörande valvslagning i Älvestads kyrka 2008-09-24.
- Modén E. & Feldt A-C. 2004. Linköpings slotts nya byggnadshistoria. Byggnadsarkeologisk undersökning. Rapport 2004:35, Östergötlands länsmuseum.
- Skoglund M. 1996. Lönsås tiondebod. Arkeologisk förundersökning. Rapport, Östergötlands länsmuseum.
- Referenssamlingen för murbruk. Östergötlands länsmuseum.

En medeltida paxtavla från Lönsås kyrka

Av Helmer Gustavson, Marie Skoglund Ohlsén och Göran Tegnér

Gustavson, H., Ohlsén, M. & Tegnér, G. 1999. En medeltida paxtavla från Lönsås kyrka. (A Medieval pax from Lönsås Church.) *Fornvännen* 94, Stockholm.

In 1998, in an excavation immediately south of the south wall of Lönsås Church, Östergötland, a small relief of walrus ivory was found. Its motif is the crucified Christ, with the mourning St. Mary to the left and St. John the Evangelist to the right and an inscription, partly runic, on the upper part, divided by the blessing hand of God, pointing from above. At the lower end is a small, thin, pointed handle. It appears to date from the early 14th century.

Apparently the small relief is a *pax-board* or *osculatorium*, an object of metal, ivory, wood etc., often with a representation of the Crucifixion, used in the Medieval mass, whereby the Kiss of Peace was distributed to the congregation.

Their existence in Medieval Sweden is known from documents, but no pax-board has hitherto been found here, although there are several from the other Nordic countries, especially Iceland.

Helmer Gustavson, Riksantikvarieämbetet, Box 5405, SE-114 84 Stockholm, Sweden

Marie Skoglund Ohlsén, Östergötlands länsmuseum, Box 232, SE-581 02 Linköping, Sweden

Göran Tegnér, Statens historiska museum, Box 5428, SE-114 84 Stockholm, Sweden

Fyndomständigheterna

Lönsås socken ligger i den nordvästra delen av Östergötland. Dess norra gräns utgörs till en del av sjön Boren men den omges även av socknarna Brunneby, Klockrike, Fornåsa och Ekebyborna. Lönsås socken är mycket naturskön och i den östra och sydöstra delen finns en långsträckt grus- och sandås. Mot norr, väster och söder sänker sig åsen och övergår till en mer låglänt och bördig slätt. På denna landhöjning är Lönsås kyrka placerad och med sin tornprofil höjer den sig mäktig över det omgivande låglandet.

Lönsås nämns första gången år 1361 i en köpehandling rörande en fjärdedels attung jord. Namnet Lönsås åsyftar den ås som kyrkan är placerad på. Åsen har troligtvis en gång i tiden varit kraftigt lönnbeväxt och därav har namnet Lönsås uppkommit (Ortnamnsarkivet 1999). Enligt lokal tradition skall Lönsås under äldre medeltid ha varit en stad, som i strider med

kung Waldemar och lokala stormän förstördes av Magnus Ladulås (Broocman 1760, s. 151 ff.).

Den medeltida kyrkan i Lönsås uppfördes under tidigt 1100-tal. Den var uppförd av tuktad kalksten och bestod av ett långhus och ett lägre kor med absid. Någon gång under mitten av 1100-talet försågs kyrkan med ett västtorn (J. Eriksson muntl.). Delar av den medeltida kyrkan finns kvar i den nuvarande kyrkans södra vägg, räknat från västgaveln, i västra långhusväggen och i tornbyggnaden. En rundbågig sydportal, kyrkans huvudingång, påträffades vid reparationer 1966. Till denna ingång hörde en vacker smidesornerad trädörr vilken fortfarande förvaras i kyrkan. Dörren är daterad till sent 1100-tal (Cnattingius 1971).

Under 1400-talets senare del blev den romanska kyrkan tillbyggd med ett nytt kor, då även långhuset välvdes. År 1618 utfördes ytterligare en tillbyggnad då korsarmar i norr och

Fornvännen 94 (1999)

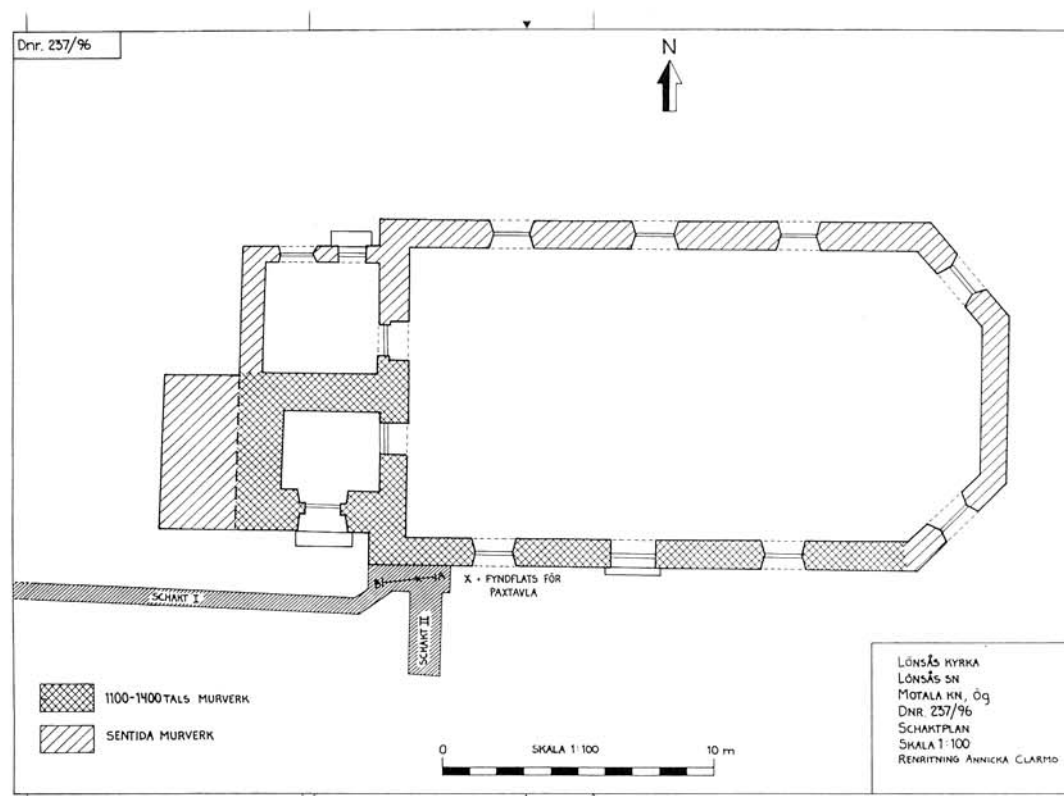

Fig. 1. Lönsås kyrka, Östergötland. Plan med grävningsschakt 1998 och fyndplatsen för paxtavlan markerad.
– Lönsås Church, Östergötland. Plan showing the 1998 trenches and the find-spot of the pax-board.

söder uppfördes. I början av 1700 talet hade kyrkan förfallit och 1737 återställdes murarna och ett nytt vapenhus byggdes. De små fönstren förstörades och flera nya togs upp. Under senare delen av 1770-talet förstörades kyrkan åt norr och koret fick en tresidig avslutning. Murarnas höjd bibehölls men korsvalven ersattes med tunnvalv av brädor. Vid denna tid lutade det gamla västtornet kraftigt och tornspiran revs ned. År 1799 uppfördes ett nytt torn och klockorna, vilka tidigare hade suttit i en klockstapel sydost om kyrkan, kunde slutligen hängas i detta. Under senare delen av 1860-talet genomfördes en omfattande och hårdhänt reparation av kyrkan. Bänkarna togs bort och ersattes med nya och hela kyrkan målades vit, så även predikstolen. Mellan åren 1939 och 1940 utfördes en restaurering av kyrkan varvid den ursprungliga 1700-talsmålning-

en togs fram. Den senaste restaureringen utfördes 1966–67 varvid både exteriör och interiör putsades om och nytt spån lades på taket (Cnattingius 1971).

Lönsås kyrka har under sent 1990-tal genomgått ännu en renovering. Under 1998 har fasaden putsats om och en invändig toalett har installerats längs den södra kyrkväggen. Det var i samband med schaktningar för dragningsvatten och avlopp, fram till den södra kyrkväggen, som fyndet av en relieftavla gjordes. Strax utanför kyrkväggen på ett djup av 1,20 m under marknivå påträffades den, utan direkt koppling till en grav eller annan konstruktion. I dess närhet fanns dock en stor mängd med omrörda skelettdelar vilka härrör tidsmässigt från obestämbara begravningar.

Tavlan låg upp och ned och till en början såg den ut som en träsked, men när den rätta

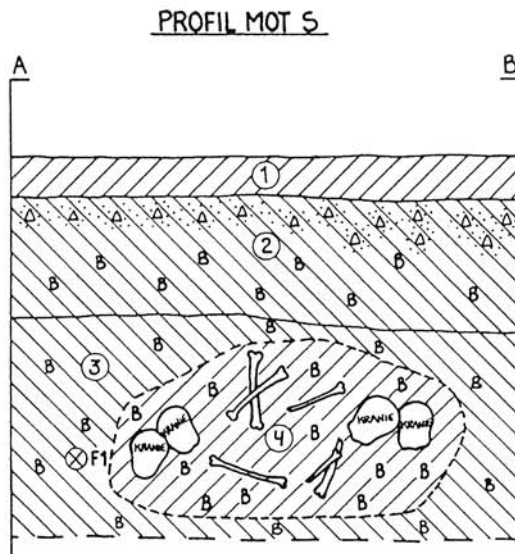

Fig. 2. Lönsås kyrka, Östergötland. Profil mot söder vid fyndplatsen för paxtavlan (F1). – Lönsås Church, Östergötland. Section W-E at the find-spot of the pax-board (F1).

sidan vändes upp kunde en relief anas. Jord hade lagt sig i fördjupningarna och det var svårt att urskilja motivet men efter några försiktiga penseldrag kunde vi konstatera att det föreställde Kristi korsfästelse. Efter en lättare rengöring, utförd av en konservator, framträdde bilden tydligt.

Relieftavlan finns inte omnämnd i inventarielförteckningar för Lönsås kyrka. Sin funktion som paxtavla förlorade den förmodligen under 1500-talets gång, med anledning av reformationen. Hur och när tavlan har hamnat i kyrkogårdsjorden kommer vi aldrig med exakthet att få veta. Sannolikt har den kasserats när den inte längre fyllde någon funktion och kanske har den då följt med en begravning, och har sedan flyttats om i jorden genom senare begravningar och andra markingrepp.

Marie Skoglund Ohlsén

Paxtavlan

När man i juni 1998 levererade in en liten benrelief från den pågående undersökningen vid Lönsås kyrka till Riksantikvarieämbetets kon-

serveringsavdelning blev intresset mycket stort: det kunde egentligen inte röra sig om något annat än en medeltida s.k. paxtavla, en företeelse som i Sverige dittills endast varit känd genom skriftliga källor från 1500-talet.

Paxtavlan användes i den medeltida mässan i samband med *fridskyssen* (Lárusson 1959), en ceremoni som förekom mellan konsekrationen och kommunionen (för stället i mässan, se Helander et al. 1993, s. 43 f.). När paxtavla användes kunde det gå till på följande sätt: I samband med orden *Pax Christi* (Kristi frid) kysser officianten först altaret och sedan paxtavlan, som ministranten räcker honom. Därefter går officianten till epistelsidan och räcker med orden *Pax tecum* paxtavlan till den vid altaret knäböjande ministranten, som med orden *et cum spiritu tuo* lämnar tavlan att kyssas till dem vilka fridskyssen skall föras vidare till. Enligt en tysk mässordning (Burckhard av Strassburg) överräcks den av ministranten med orden *Pax tecum* och den som skall kyssa den svarar med *et cum spiritu tuo* (Braun 1932 s. 558 f.).

Själva fridskyssen är en ceremoni som förekommit i liturgin redan under tidigkristen tid, och officiantens kyss av altaret fördes vidare genom omfamning. Men det har uppenbarligen också förekommit att den förts vidare genom en kyss, från församlingsmedlem till församlingsmedlem; vart kön kysstes för sig (Lárusson, sp. 608). Bruket av kysstavlur eller paxtavlor för att föra fridskyssen vidare är inte belagt förrän från 1200-talets England. 1248 nämns företeelsen i statuterna för katedralen i York, och 1299 förekommer en paxtavla i ett inventarium för S:t Pauls-katedralen i London (Braun 1932, s. 558).

Under 1300-talet spreds bruket av paxtavla så till kontinenten, som visas av enstaka skriftliga belägg. Hur allmänt det blev är omöjligt att säga. I Sverige kom paxtavlan rimligen helt ur bruk i samband med reformationen. På många senmedeltida mässframställningar kan man se en paxtavla stående på altaret, som t.ex. på den ena av de två tavlorna från ett nederländskt altarskåp från 1500-talets början, ursprungligen från Clara kloster i Stockholm (fig. 3). Där kan man, bredvid de två ampul-

Fornvännen 94 (1999)

Fig. 3. St. Gregorii mässa, detalj av målning från ett nederländskt altarskåp från 1500-talets början, ursprungligen i S:ta Clara kloster i Stockholm, sedan i Danvikens kapell. Till höger på altaret, t.v. om de två ampullorna, ses en paxtavla. SHM, foto ATA. – St. Gregory's Mass, detail of panel from a Flemish early 16th century reredos. To the right on the altar, to the left of the two ampullae, a pax-board can be seen.

lorna, se en liten tavla, utformad som en gotisk gavel, med en korsfästelseframställning.

Paxtavlan hade under medeltiden många benämningar på latin. Pater Braun (1932, s. 560 ff.), som mycket grundligt går igenom företeelsen, anför *pax*, *paciferum*, *pacifiale*, *instrumentum pacis*, *osculatorium*, *tabula ad pacem*, *asser ad pacem*, *lapis pacis* samt *marmor ad deosculandum*. Benämningarna syftar på olika aspekter på företeelsen: de fyra första på vad som skall föras vidare, dvs. *pax*, frid; nästa, *osculatorium*, anger att det är något som skall kysas; *tabula* och *asser* syftar på formen, dvs. en tavla, medan de två sista anger materialet, dvs. sten och marmor. I Tyskland tycks *pacifiale* ha blivit den vanligaste benämningen (Reinle 1988, s. 179). På engelska kallades de för *pax-bred* eller *paxbrede*, dvs. paxbräda, nu normalt *pax* eller *osculatory*, medan franskan snabbt översatte till *portepaix* (Braun 1932, s. 561 f.). *Paix* förefaller nu vara den normala franska beteckningen.

Fornvännen 94 (1999)

I Norden finns, förutom på Island, få skriftliga omnämnanden av paxtavlor. För Sveriges del anför Hildebrand (1898–1903, III, s. 705) endast ett medeltida exempel, men konfiskationsprotokollen från 1500-talet tar upp ett stort antal paxtavlor. De kallas där *pax tecum*, *kysstavla*, *pås* eller *passkors* (Källström 1939, s. 133 f.). I de isländska s.k. *máldagi*, måldagar (inventarieförteckningar) förekommer ett flertal medeltida belägg för förekomsten av paxtavlor; de kallas här för *pax*, *paxspjald* eller *paxblad*, benämningar som syftar på formen (Wallem 1910, s. 21 ff.). Det äldsta belägget på Island är från mitten av 1300-talet.

Paxtavlorna har varit tillverkade av olika material: metall (dvs. silver, guld men även koppar eller mässing; de var då förgyllda), ben, elfenben eller valben, sten osv., vanligen med en framställning av korsfästelsen men också med Agnus Dei, Veronikas svetteduk, Maria med barnet med flera motiv. De paxtavlor som nämns i de svenska konfiskationsprotokollen

är alla av silver, oftast förgyllda. Källström (1939) har ca 45 konfiskationsbelägg (några är osäkra) från det medeltida Sverige; av dessa är ca hälften från Uppland, de övriga från Västmanland (9 belägg), Hälsingland, Dalarna, Småland och Södermanland. Om denna fördelning innebär att bruket av paxtavlor varit särskilt utbrett just i Uppland eller att man där stiftat dyrbara paxtavlor kan man tyvärr inte säga, givetvis inte heller om det varit vanligt med paxtavlor i andra, oädla material.

För några kyrkor finns uppgift om att man haft flera paxtavlor, t.ex. fyra i Kalmar stadskyrka, tre i Torstuna i Uppland (Källström 1939) samt – om man tar ett skandinaviskt perspektiv – så många som tio i Hólar-katedralen på Island 1525 (Thórdarson 1933, s. 302).

Hur de varit beskaffade går de svenska konfiskationsprotokollen inte in på närmare; några anges ha fot av koppar, någon annan vara utan. En uppges vara stor. Någon exakt storlek uppges aldrig, men vikterna, i den mån de anges, varierar mellan 200 och drygt 400 g. Möjligen har de ofta haft korsform, i likhet med ett bevarat pacifikale (man kan ju inte kalla korsen för tavlor) från domkyrkan i Meissen från 1400-talets första hälft. Det är 27 cm högt och innehåller flera relikier (*Zeit und Ewigkeit*, nr 2.118). Det exempel Hildebrand (1898–1903, III, s. 705) anför, från 1460: »ett reliquarium till att bära *pacem* med» visar att det även i Sverige har förekommit relikier i dessa sammanhang. Kanske kan man också, i analogi med dessa exempel, tolka ett kors från 1400-talets första hälft av förgylld koppar, 34,8 cm högt, från Östra Ryds kyrka i Östergötland (fig. 4), som ett pacifikale. På den ena sidan ses en graverad framställning av den korsfäste Kristus, på den andra markeras korsmitt och korsändar av infattade bergkristaller, där den mittersta fungerar som ett fönster där en relik har kunnat beskådas.

Utformningen av paxtavlor kommenteras inte heller i protokollen, men av kontinentala exempel framgår att paxtavlor ofta utformades som mycket dyrbara praktföremål, framställda även i guld. När de framställdes av sten, kan man tänka sig att kyssande av denna sten var en direkt koppling till officiantens kyssan-

Fig. 4. Relikkors av förgylld koppar från 1400-talets första hälft, från Östra Ryds kyrka, Östergötland (SHM 3393:3), som möjligen har fungerat som pax. Foto G. Hildebrand. – Reliquary cross of copper gilt, first part of the 15th century, Östra Ryd Church, Östergötland; it may well have served as a pax.

de av altaret. Den enda paxtavla som bevarats i Norge, från Hedal kyrka i Valdres, är av björk, med ett hålrum för ett oregelbundet format föremål, kanske en sten (*Norges inskrifter* ..., I, s. 207 ff.). Liknande utformning måste en paxtavla från Västerås domkyrka ha haft. I ett konfiskationsprotokoll från 1545 finns en uppgift som av Källström (1939, 2. 297) tolkas som en förgylld omfattning kring en grå sten, en »cammehij» (kamé?) att kyssa på.

Efter denna inledande presentation av företeelsen skall vi så återvända till paxtavlan från Lönsås. Den är en rektangulär tavla av valross-tand (enl. analys av Rita Larje vid Naturhistoriska Riksmuseet), nedtill försedd med en handtagsliknande förlängning; den totala längden är (efter konservering, som endast inneburit rengöring och ytterst långsam torkning) 13,7 cm, medan själva tavlan mäter ca

Fig. 5. Paxtavla av valrosstand från Lönsås kyrka, Östergötland. 1200-talets slut – 1300-talets början. Foto B. A. Lundberg, RAÄ. – Paxboard of walrus ivory from Lönsås Church, Östergötland. End of the 13th–beginning of 14th century.

Fornvännen 94 (1999)

10,7 cm. Bredden är 6,2 cm och tjockleken 0,6–1,4 cm.

På tavlan är utskuret i relief en framställning av den korsfäste Kristus, omgiven av de sörjande Maria och Johannes Evangelisten. Kristus hänger på korset med åt vänster sänkt huvud bakom vilket ses en gloria med pärlkant. Kroppen är rak och benen parallella, men fötterna korsar varandra, spikade med en spik mot en fotplatta som utformats som en del av den nedtill pärlkantsförsedda ramen. Korsarmarnas ändar liksom korsstammens övre ände vidgar sig utåt – man kan säga att de har formen av halva fyrpass. Från korsets övre avslutning pekar en välsignande Gudshand nedåt. Ovanför korsarmarna, på vardera sidan om korsstammen, ses en inskrift (se nedan). Kristi ländkläde är asymmetriskt och hänger ned på ena underbenet. Maria och Johannes har huvudena lutande åt korset; ställningen, med handen mot kinden, betecknar sorg. De är klädda i en mantel, en tunika och en under-

Fig. 6. Paxtavla av valrosstand från Lönsås kyrka, Östergötland. Foto B. A. Lundberg, RAÄ. – Pax-board of walrus ivory from Lönsås Church, Östergötland.

dräkt med starkt markerat veckfall. I Marias dräkt faller vecken i det närmaste symmetriskt. Den stiliserade veckbildningen och den allmänt strama hållningen för tankarna till bysantinsk konst. Det som särskilt faller i ögonen är de dekorativa dragen, t.ex. pärlbårderna. Men trots det eleganta utförandet präglas tavlan av en viss primitivitet: Kristi huvud är överdimensionerat, medan Johannes högra arm snarast är för liten och Marias och Johannes ansikten är grovt och schematiskt tecknade.

Den handtagsliknande förlängningen vid underkanten kan ha tjänat som handtag eller som en spets att sticka ned i någon sorts fot. Vid tavlans överkant finns fyra hål, av allt att döma sekundära, placerade parvis horisontellt. De är svåra att förklara. Deras funktion kan möjligtvis ha varit att man i dem har hängt upp tavlan i en ställning som varit placerad på altaret. Är det så, förefaller det ändå omotiverat med fyra hål; det skulle ha räckt med två. Danielle Gaborit-Chopin vid Louvren, som jag konsulterat, känner inte heller till någon paxtavla som hängt på altaret, och alla som Braun (1932) anför, är avsedda att stå på altaret.

Rent stilistiskt ligger en datering av paxtavlan till 1200-talets andra hälft närmast till hands, vilket – om tavlan är framställd då – skulle innebära att bruket av paxtavla i ett europeiskt perspektiv ligger mycket tidigt. Om man ändå skall våga fixera en datering av denna paxtavla ligger det för mig närmast till hands – med tanke på att bruket av paxtavlor inte rimligen kan ha införts i Sverige förrän under loppet av 1300-talet – att paxtavlan från Lönsås tillverkats i Sverige i början av 1300-talet med användande av äldre förlagor.

Göran Tegnér

Inskriften

Inskriften ovanför korsarmarna blir direkt begriplig utifrån den text som man möter i Johannesevangeliet 19: 19–22 i Vulgata:

Scriptit autem et titulum Pilatus: et posuit super crucem: Iesus Nazarenus, Rex Iudæorum. Hunc ergo titulum multi Iudæorum legerunt: quia prope civita-

Formvännen 94 (1999)

tem erat locus, ubi crucifixus est Iesus: et erat scriptum hebraice, graece, et latine. Dicebant ergo Pilato pontifices Iudaeorum: Noli scribere: Rex Iudaeorum: sed quia ipse dixit, Rex sum Iudaeorum. Respondit Pilatus: Quod scripsi, scripsi.

(Men Pilatus lät ock göra en överskrift och sätta upp den på korset; och den lydde så: »Jesus från Nasaret, judarnas konung.» Den överskriften läste många av judarna, ty det ställe där Jesus var korsfäst låg nära staden; och den var avfattad på hebreiska, på latin och på grekiska. Då sade judarnas överstepräster till Pilatus: »Skriv icke: 'Judarnas konung', utan skriv att han har sagt sig vara judarnas konung.» Pilatus svarade: »Vad jag har skrivit, det har jag skrivit.»)

Texten på namnskylden på Jesu kors har återgivits i sin helhet på paxtavlan och inte, som vanligt är vid andra korsfästelseframställningar, med initialerna I.N.R.I. eller INRI. Det unika är att texten har avdelats och placerats i små skriftramar på vardera sidan av korsstammens övre del med den första hälften av inskriften till vänster om korset skriven med majuskler och förkortningstecken för ändelsen *-us* och den andra hälften till höger om korset avfattad med runor. Anmärkningsvärt är också att texten läses nedifrån och upp.

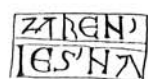
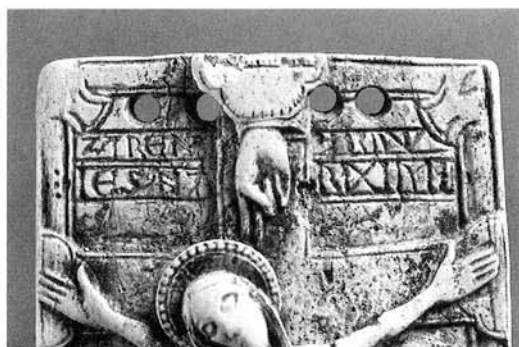

Fig. 7. Inskriften på paxtavlan från Lönsås kyrka, Östergötland. Övanför vänstra korsarmen, med latinska bokstäver: Iesus Nazarenus, övanför högra korsarmen med runor: Rex Iudeorum. Foto B. A. Lundberg, RAÄ., renritning H. Gustavson (ATA). – The inscription on the pax-board from Lönsås Church, Östergötland. Above the left cross-arm, in Latin letters: Iesus Nazarenus; above the right cross-arm, in runes: Rex Iudeorum.

Fornvännen 94 (1999)

Tecknen har skurits in med stor skicklighet och avslöjar en god förtrogenhet med latinsk skrift. I linjerna i de enskilda bokstäverna varierar linjebreddens beroende på om den inskurna skåran är rak eller bågformad, dvs. precis som vid driven skrift med penna och bläck på pergament. Varje skåra har skurits in med ett vasst verktyg, förmodligen en kniv, från skårans båda sidor, så att skåran har en trekantig profil (kilsnitt) med tydlig botten. Även tvärstrecken i de enskilda bokstäverna har utformats så att de bildar en markant avslutning av bokstävernas ändar. Bokstäverna står fritt i ramen vilket innebär att de inte når de övre och undre ramlinjerna. Sammantaget ger inskriften med de latinska bokstäverna ett välavvägt intryck trots bokstävernas ringa storlek och skriftytans motsträviga struktur jämfört med t.ex. pergamentets. I fråga om de enskilda bokstäverna kan det nämnas att bokstaven A har formen A att bokstaven N har ett mellandledd som ansluter ett stycke in på de lodräta staplarna N och bokstaven R inte har slutet form R . Förkortningstecknet för ändelsen *-us* har formen us , som återger pergamentskriftens us .

Inskriften med runor i ramarna till höger om korset ger inte samma formsäkra intryck, och runorna r och m i den övre ramen ger ett något valhant intryck genom att deras bistavar fått en disproportionerlig form eller placering. Runornas ringa storlek – deras höjd är liksom bokstäverna mellan 3 och 4 mm – har säkerligen gjort att t.ex. bistavarna i runan m ansatts långt ner på den lodräta huvudstaven för att runans teckenvärde skall bli lättare att uppfatta. Samtidigt medför det att runans form har blivit mindre väl avvägd.

Inskriftens begränsade uppsättning av olika runor gör att det är oklart om runformen t med ljudvärdet o har stått i medveten opposition till runformen f i ristarens runalfabet. Och beror formen på den medeltida t -runan med ensidigt bistav gentemot den latinska versalen T på en medveten åtskillnad mellan de två alfabetena? Den nämnda begränsningen tillåter inte heller någon mer precis runografisk datering av runinskriften.

För att återge den latinska bokstaven e har

på gängse runografiskt sätt runan **i** stungits med en punkt på huvudstavens mitt. Eftersom medeltidslatinets *e*-ljud än kunde tecknas monografiskt, dvs. med bokstaven *e*, än digrafiskt, dvs. med digrafen *æ* är det osäkert vad **e**-runan i det runska återgivandet av latinets *Iudæorum* avser att återge för latinsk bokstav. Att ristaren kan ha varit mer förtrogen med skriven latinsk text med boksäver än med runskrift antyds av att han i avsnittet med runor använt den latinska versalen **X** i stället för att t.ex. differentiera en **s**-runa genom att tillfoga en diagonal bistav till första ledet i runan och därmed skapa en »bindruna» **ks** för att återge den latinska bokstaven *x*. Samtidigt har han varit så förtrogen med runornas formvärld att han genomgående använder öppen form både för bokstaven *r* och **r**-runan.

Inskriften redovisas härnedan på så sätt att runorna återges med gemena i fetstil och inskriften med latinska bokstäver återges med versaler. Radslut markeras med snedstreck.

IES^ʝ NA / ZAREN^ʝ / reXiude / orum

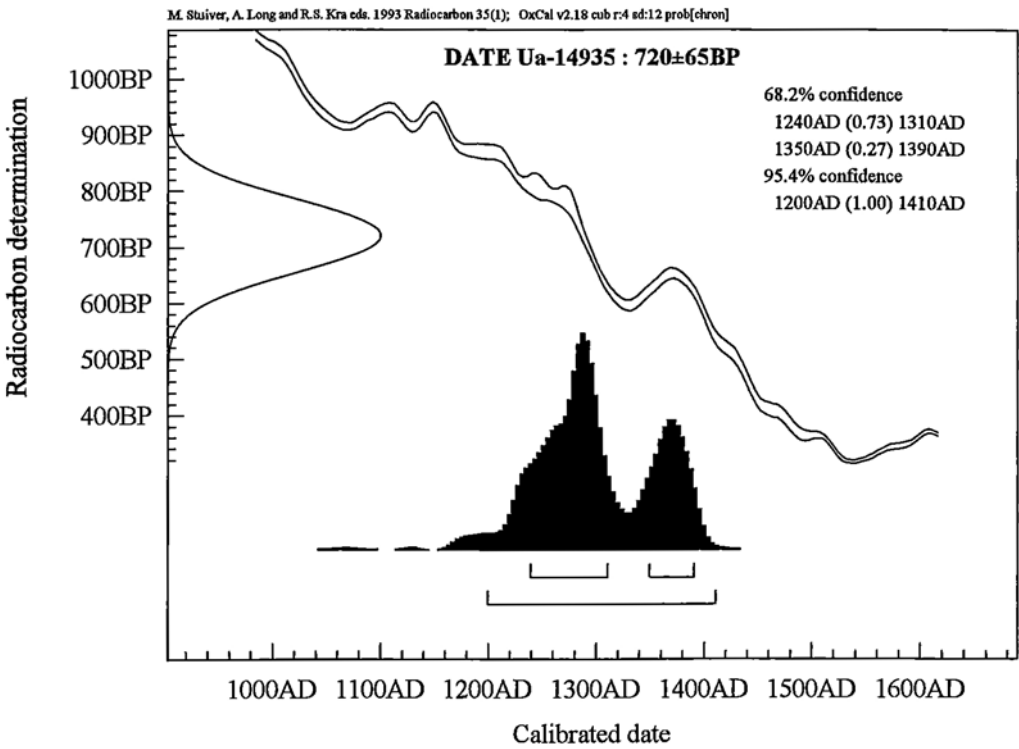
I normaliserad form: *Iesus Nazarenus Rex Iudæorum*, dvs. »Jesus från Nasaret, judarnas konung».

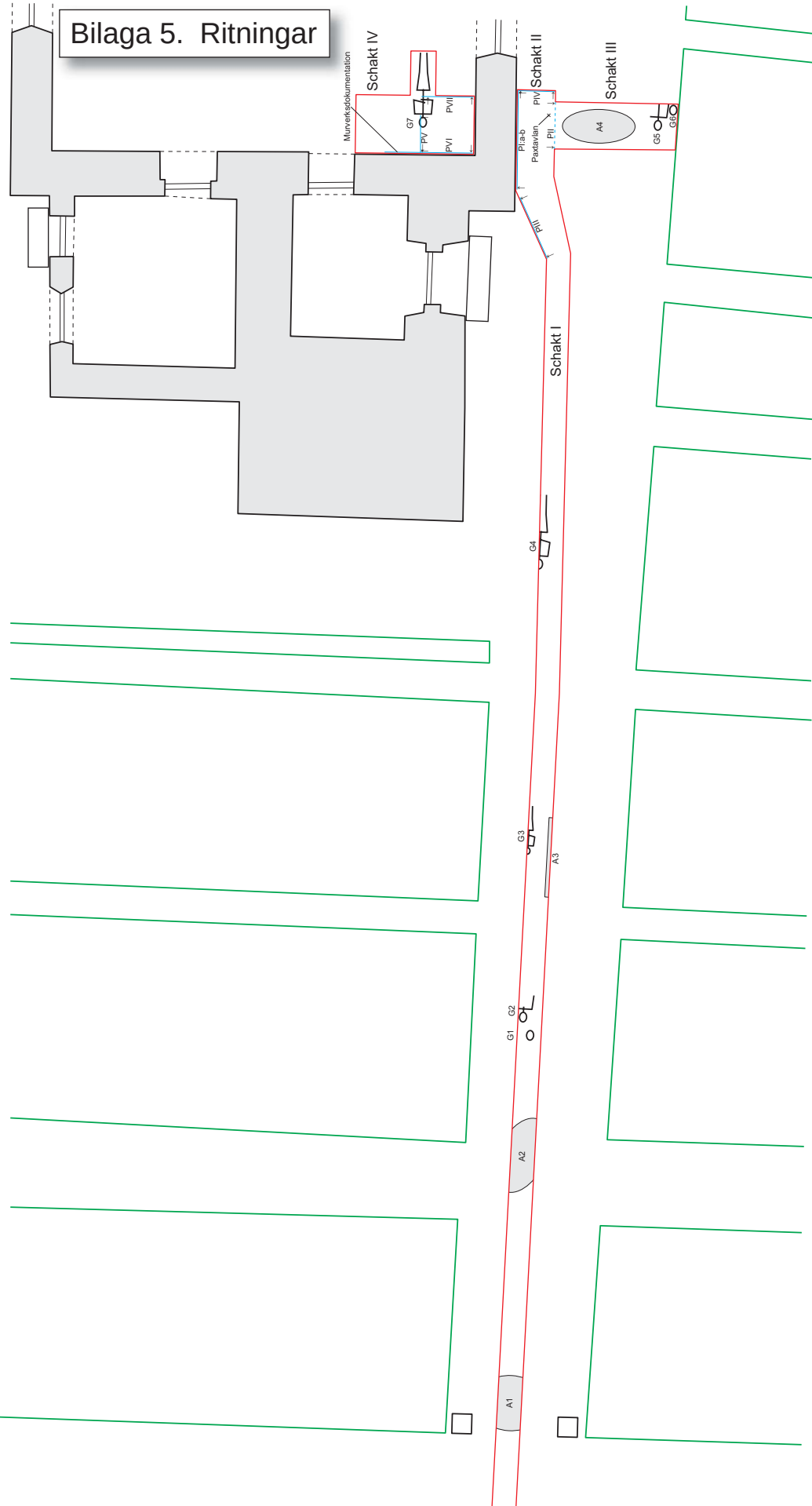
Helmer Gustavson

Referenser

- Braun, J. 1932. *Das Christliche Altargerät*. München.
 Broocman, C. F. 1760. *Beskrifning öfver the i Östergötland befintlige Städer, Slott, Soknekyrkor, Soknar, Säterier, Öfverofficers-Boställen, Jernbruk och Prästegårdar med mera*. Norrköping.
 Cnattingius, B. 1971. *Kyrkobeskrivning över Lönsås kyrka*. Linköping.
 Hildebrand, H. 1898–1903. *Sveriges medeltid*. Stockholm.
 Källström, O. 1939. *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland, förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*. Uppsala.
 Lárusson, M. M. 1959. Fredskys. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*.
 Helander, S. et al. 1993. *Mässa i medeltida socken*. Skellefteå.
 Norges inskrifter med de yngre runer. I. Utg. av M. Olsen. Oslo 1941.
 Reinle, A. 1988. *Die Ausstattung deutscher kirchen im Mittelalter*. Darmstadt.
 Thórdarson, M. 1933. Island. *Nordisk kultur XXIII. Kyrkliga byggnader. Deras inredning och skrud*.
 Wallem, F. B. 1910. De islandske kirkers udstyr i midlalderen. *Foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring. Aarsberetning*.
 Zeit und Ewigkeit (utställningskatalog). Halle 1998.

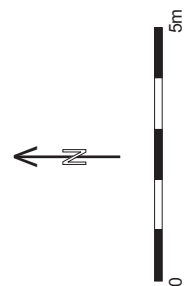
Bilaga 4. ¹⁴C-datering

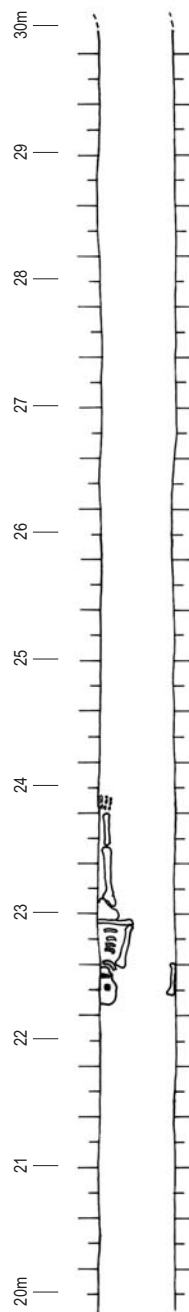
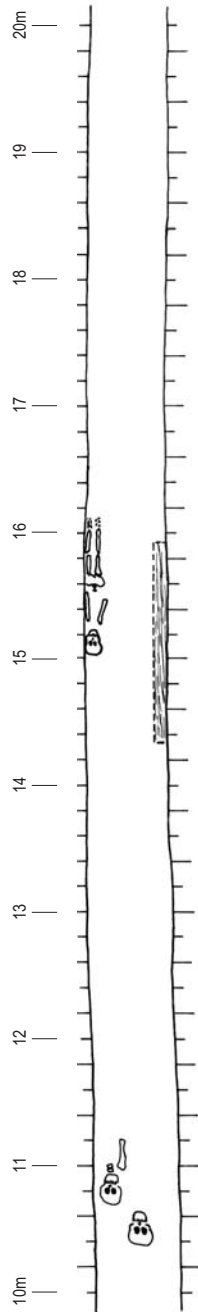
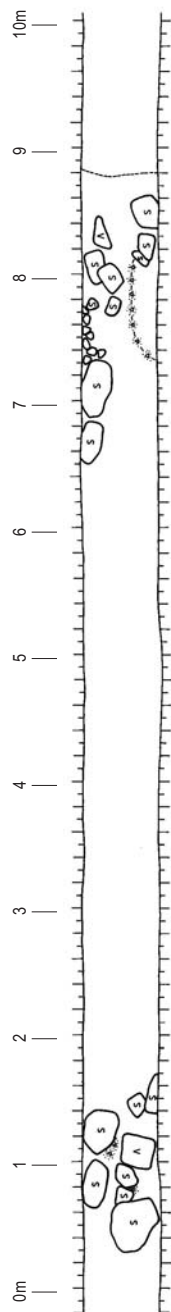

Lönsås kyrka
Lönsås socken
Motala kommun, Ög

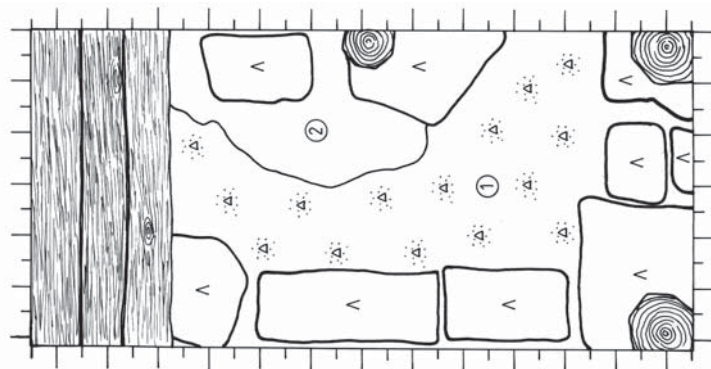
Schaktgröning
Skala 1:150
Dnr 237/96
1998-11-03 Marie (Skoglund) Ohlsén
Renrättning Lasse Norr

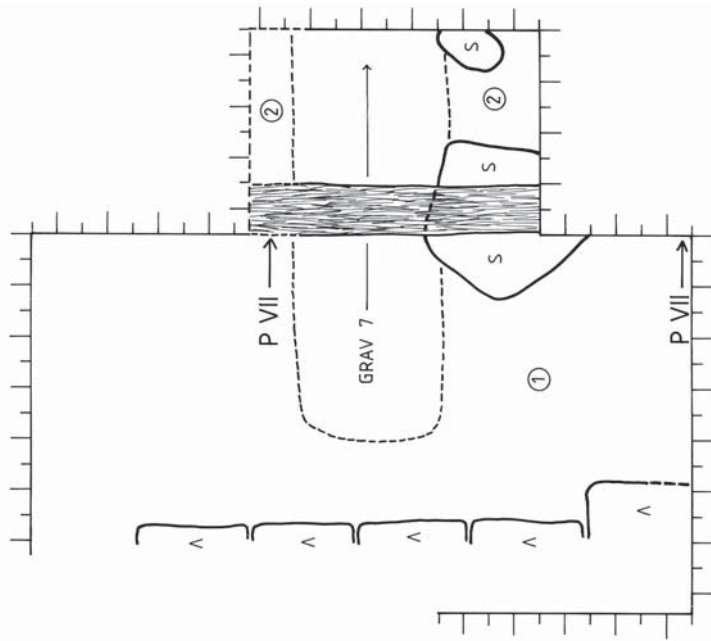

Lönsås kyrka
 Lönsås socken
 Motala kommun, Ög
 Planritning
 Skala 1:60
 Dnr 237/96
 1998-11-03 Marie (Skoglund) Ohlsén
 Renritning Lasse Norr

Plan Grav 7
nivå 1

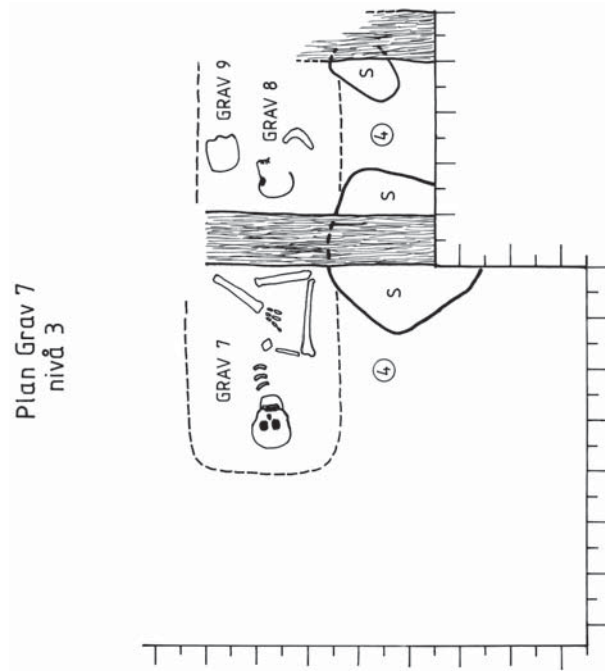

Plan Grav 7
nivå 2

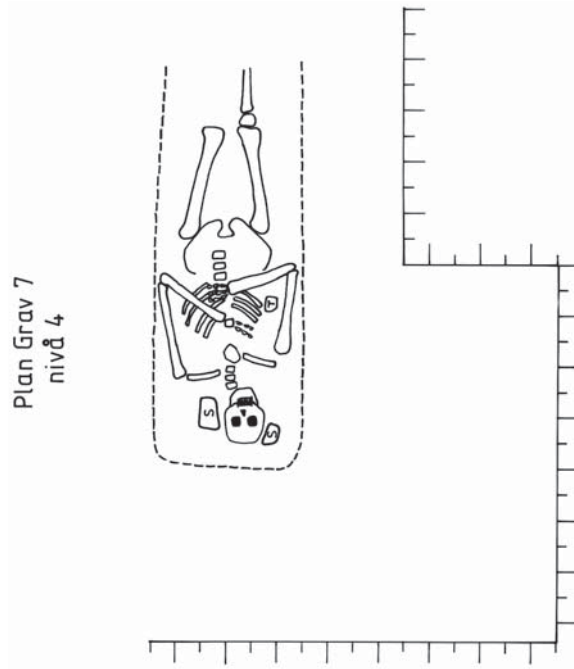

Lönsås kyrka
Lönsås socken
Motala kommun, Ög
Planritning, schakt IV, nivå 1-2
Skala 1:30
Dnr 237/96
1998-11-04 Marie (Skoglund) Ohlsén
Renritning Lasse Norr

Plan Grav 7
nivå 3

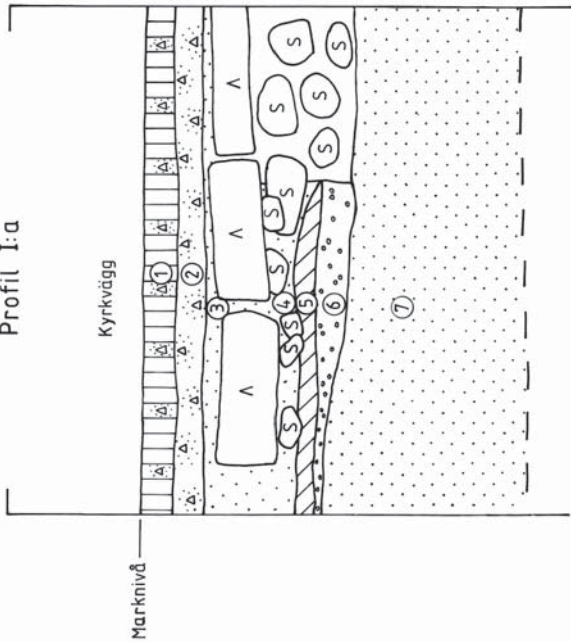

Plan Grav 7
nivå 4

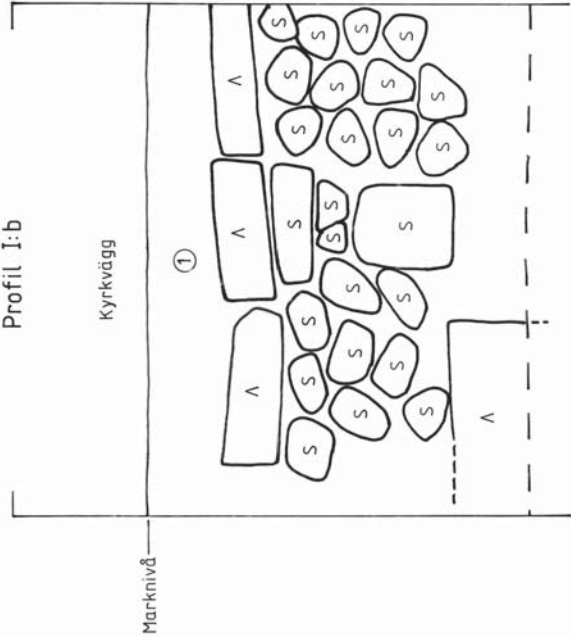

Lönsås kyrka
Lönsås socken
Motala kommun, Ög
Planritning, schakt IV, nivå 3-4
Skala 1:30
Dnr 237/96
1998-11-04 Marie (Skoglund) Ohlsén
Renritning Lasse Norr

Profil I:a

Profil I:b

Profil I:a

- 1 Byggnadslager, 1960-talets renovering.
- 2 Kalkbrukslager.
- 3 Påfört lager. Sand/grus.
- 4 Påfört lager. Sand.
- 5 Omört lager. Kyrkogårdsjord.
- 6 Grus.
- 7 Undergrund. Sand

Profil I:b

- 1 Kallmurad grundmur bestående av kalksten och bullersten.

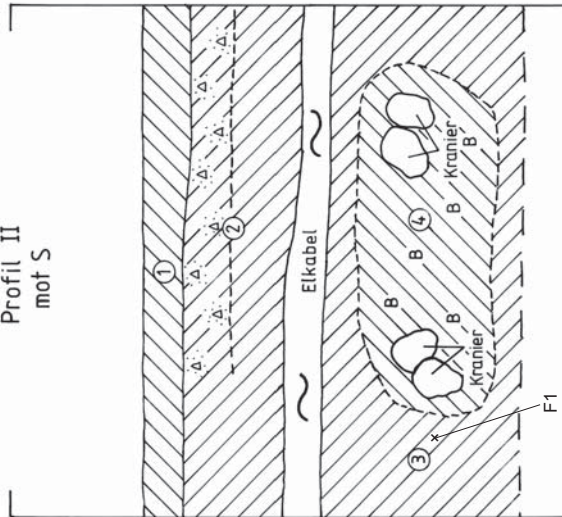
Profil II

- 1 Fyllnadsmassor. Grus.
 - 2 Omört lager. Grusigt sandigt. Stor inblandning av kalkbruk i de översta delarna av lagret, mot bottnen mer jordinblandning. Innehåller ben från omörda gravar. Kritispsfragment.
 - 3 Kyrkogårdsjord. Humös, sandig. Innehåller ben från omörda gravar.
 - 4 Nedgrävning med omörda gravar.
- F1 Paxtavlan.

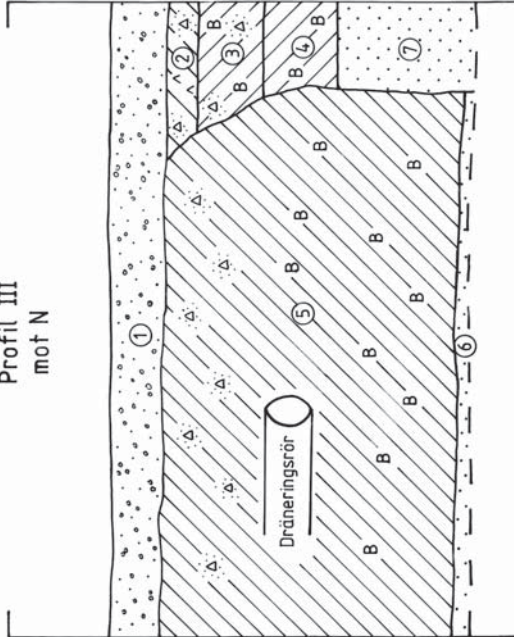
Profil III

- 1 Grusgång.
- 2 Byggnadslager. Mörkt, sandigt. Innehåller kalkfilis, kalkbruk och ben.
- 3 Omört lager / kyrkojord. Homogent, grusigt. Innehåller kalkbruk och benfilisor.
- 4 Omört lager, ev störning med dräneringsrör. Grusigt / sandigt. Innehåller enstaka benfilisor.
- 5 Bendepå / nedgrävning. Kalkbruk i toppen av lagret. Innehåller stora mängder ben.
- 6 Undergrund. Sand.
- 7 Påförd sand. Grundläggning för kyrkan?

Profil II
mot S

Profil III
mot N

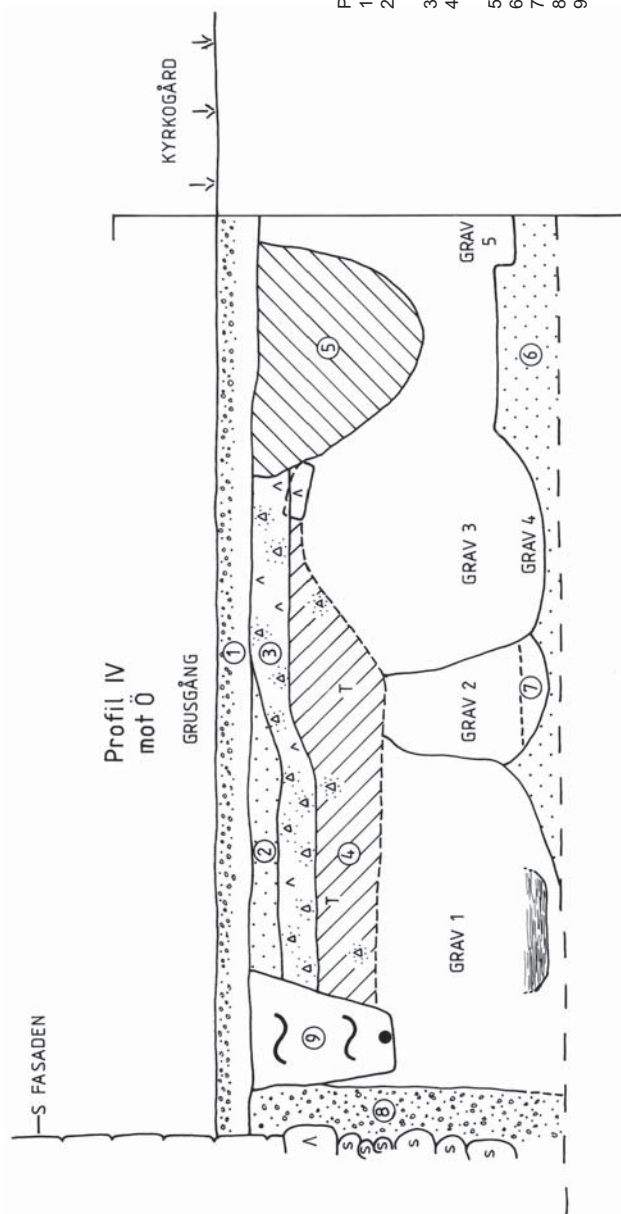
Lönsås kyrka
Lönsås socken
Motåla kommun, Ög

Profilritning, schakt I-II, profil I-II

Skala 1:30

Dnr 237/96

1998-11-04 Marie (Skoglund) Ohlsén
Renritning Lasse Norr

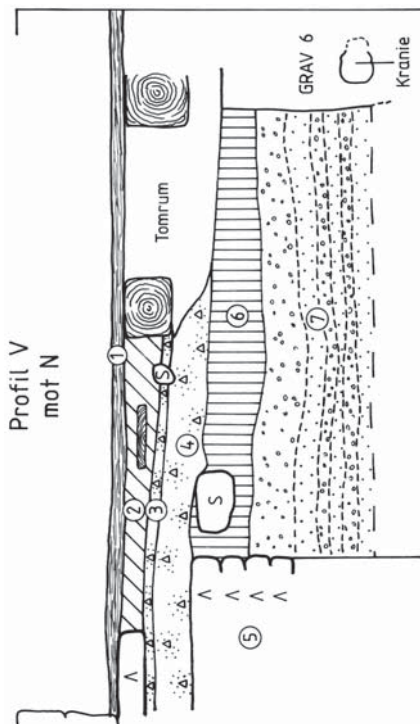

Profil IV

- 1 Grusgång. I botten ett grusigt matjordslager.
- 2 Påfört lager. Mörk, kompakt sand med inblandning av matjord.
- 3 Kalkbrukslager. Innehåller kalksten och småsten.
- 4 Omrört lager. Sandig / grusig kyrkogårdsjord.
- 5 Innehåller kalkbruk, småsten, tegel och ben.
- 6 Nedgrävning. Sandig / grusig.
- 7 Undergrund. Sand.
- 8 Nedgrävning. Mörkare än omgivande lager.
- 9 Påfört lager. Grus. Grundläggning för kyrkan.
- 9 Nedgrävning för elkabel.

Profil V

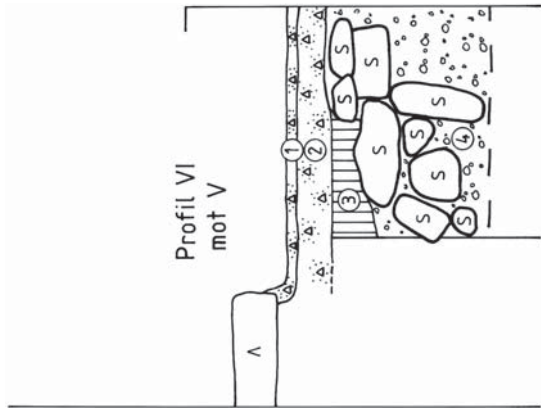
- 1 Träggolv.
- 2 Fyllnadsmassor / boss. Innehåller träflis, sten och grus.
- 3 Kalkbruksgolv.
- 4 Kalkbruksgolv.
- 5 Västra grundmuren.
- 6 Kulturlager. Ursprunglig marknivå. Mörkt.
- 7 Undergrund. Tigerkaka av sand- och gruslager.

0 1m

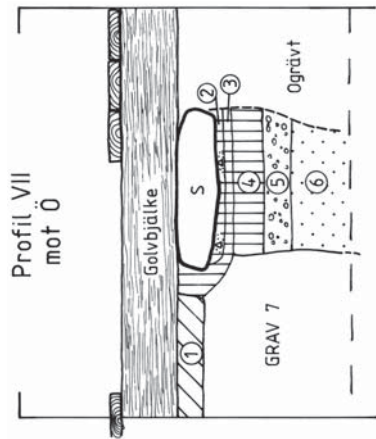
Lönsås kyrka
Lönsås socken
Motala kommun, Ög

Profilirte, schakt II och IV, profil IV-V
Skala 1:30
Dnr 237/96
1998-11-04 Marie (Skoglund) Ohlsén
Renritning Lasse Norr

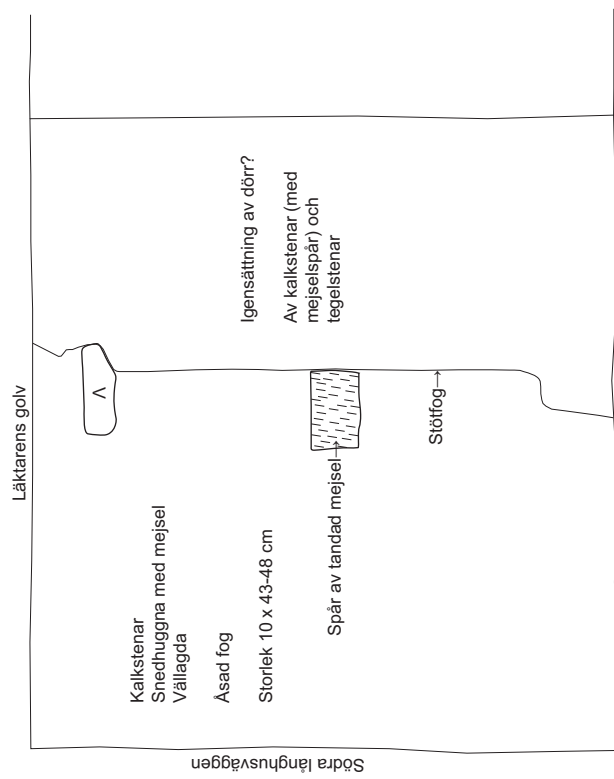
- Profil VI
- 1 Kalkbruksgolv.
 - 2 Kalkbruksgolv
 - 3 Kulturlager. Äldre marknivå.
 - 4 Grundmur västra väggen.

- Profil VII
- 1 Fyllnadslager. Innehåller grus, småsten, träflis och kalkflis.
 - 2 Kulturlager. Ljusbrunt. Innehåller kalkbruk och träspån.
 - 3 Kulturlager. Mörkbrunt. Innehåller små kalkbruksbitar.
 - 4 Kulturlager. Brunt, poröst.
 - 5 Undergrund. Grus.
 - 6 Undergrund. Sand.

Lönsås kyrka
Lönsås socken
Motala kommun, Ög

Profilirning, schakt IV, profil VI-VII
Skala 1:30
Dnr 237/96
1998-11-04 Marie (Skoglund) Ohlsén
Renritning Lasse Norr

Lönsås kyrka
Lönsås socken
Motala kommun, Ög
Murverksritning, västra långhusväggen
Skala 1:30
Dnr 237/96
1998-11-04 Marie (Skoglund) Ohlsén
Renritning Lasse Norr

Fynd	Antal	Föremål	Typ	Del	Material	Material	Material	Teknik	Teknik	Längd mm	Bredd mm	Höjd mm	Diam mm	Vikt gr	Frag-ment	Fyndkontext	Anmärkning
C4418:1	1	Kärl	Trefotsgröta/panna	Skaft	Bli:4			Drejat		47		8	23	17,2	F	Schakt I, A2, 0,20 m under markyta.	1 st drejat skaft med genomgående hål. Drejade avsatser vid änden av skaftet.
C4418:2	1	Pipa	Kritpipa	Skaft	Piplera			Gjutet		32		3	8	2,3	F	Schakt I, A2, 0,30 m under markyta.	Odekorerat pipskaft.
C4418:3	1	Pipa	Kritpipa	Skaft	Piplera			Gjutet		47		3	8	4,1	F	Schakt II, 0,20 m under markyta, invid kyrkväggen.	Odekorerat pipskaft.
C4418:4	6	Bruk			Kalkbruk									12,9	F	Långhusets västra vägg, igensättning.	1 större bit och flera småbitar kalkbruk innehållande smågrus.
C4418:5	3	Bruk	Murbruk		Kalkbruk									24,5	F	Långhusets västra vägg, originalmur.	3 st bitar murbruk, innehållande smågrus.
C4418:6	1	Puts			Kalkbruk							17,5		45,1	F	Långhusets västra vägg, toalett.	1 bit puts med vit kalkfärg.
C4418:7	1	Kalkbruk			Kalkbruk									294	F	Från grund till kyrkomur, i schakt II vid nuvarande ingång.	
C4418:8	1	Sakralt föremål			Elfenben	Guld		Risat	Skuret	107	62	14			K	I schakt II, ca 0,6 m S om södra långhusväggen	Paxtavla, av valrossben, ev dekorerad med bladguld. Kristus på korset omgiven av sörande Maria och evangelisten Johannes. Inskriften ovanför korsarmarna är i runor och latinska bokstäver. Daterad till ca 1300.

Östergötlands länsmuseum utförde en arkeologisk förundersökning i samband med schaktning för nedläggning av VA-ledning och installation av en toalett i Lönsås kyrka. Förundersökningen utfördes periodvis under sommaren, hösten och vintern 1998.

VA-schaktets längd uppgick till ca 40 m och det öppnades i den västra kyrkogårdsgången. Schaktet placerades från den södra kyrkväggen och fortsatte i grusgången åt väster, förbi kyrkogårdsmuren, och vidare till avsedd plats för en avloppstank vid bilparkeringen. Inne i kyrkan öppnades ett mindre schakt, längs den södra kyrkväggen, för installation av en toalett. VA-ledningen kom att tunnlas under den södra kyrkgrunden.

I samband med schaktningsarbetena framkom ett flertalet intakta skelettgravar. Samtliga ben in situ återbegravdes på respektive gravplats.

Invid den södra kyrkväggen fanns flera större depåer/samlingar av skelettdelar. I anslutning till dessa, ca 0,60 m ut från kyrkväggen och på ett djup av 1,20 m under marknivån, framkom en relieftavla. Relieftavlan är tolkad som en skulptur och motivet föreställer Kristi korsfästelse. Den är daterad till åren kring 1300. På tavlan finns runor och latinska bokstäver inristade. I skrivande stund det den enda bevarade i Sverige.

Inne i kyrkan, på platsen för toaletten, framkom vid schaktningen en intakt grav. Skelettdelarna tillhörde en man. På mannens lårben låg två kranier, ett mans- och ett kvinnokranium. I samband med toalettinstallationen utfördes även en murverksdokumentation av toalettutrymmets västra vägg.

I övrigt framkom murar i schakten längs den södra kyrkväggen. De var uppbyggda av natursten som murats med kalkbruk. De har troligen utgjort grunderna till ett vapenhus eller den södra korsarmen. I samband med förundersökningen påträffades även kistspik, knappnålar, yngre rödgods och fajans.